

INTRODUCERE
IN
STUDIUL RELIGIUNII COMPARATE

DE

VASILE GEORGE ISPIR

LICENȚIAT ÎN TEOLOGIE

DIPLOMAT ÎN ANTROPOLOGIE

„BACHELOR OF SCIENCE“ DE LA UNIVERSITATEA DIN OXFORD

BUCUREȘTI

INSTITUTUL DE EDITURA ȘI ARTE GRAFICE „FLACARA“

40, Strada Cămpineanu, 40

1915

Inv. A. 19.799

INTRODUCERE
IN
STUDIUL RELIGIUNII COMPARATE

DE

VASILE GEORGE ISPIR

LICENȚIAT ÎN TEOLOGIE

DIPLOMAT ÎN ANTROPOLOGIE

„BACHELOR OF SCIENCE“ DE LA UNIVERSITATEA DIN OXFORD

Donațiunea
ION BOGDAN

BUCUREȘTI

INSTITUTUL DE EDITURA ȘI ARTE GRAFICE „FLACARA”
40, Strada Câmpineanu, 40
1915

86738

Surorii mele Ecaterina

PREFAȚĂ

Cele ce urmează sunt numai primele capitole din lucrarea, ce mi-am propus să o fac referitor la religiune. Mi-am propus să studiez la lumina noilor descoperiri elementele esențiale ale religiunii ca: Dumnezeu, suflet, viața viitoare, sacrificiu, rugăciune, meditație, biserică și să văd ceea ce se poate spune în deplină libertate.

La noi în țară studiul religiunii a fost neglijat cu desăvârșire. Prea mult se socoate că religia aparține de domeniul superstiției și prea mult cei religioși nu vor să vadă progresul și din altă parte.

Lucrarea de față e cea dintâi introducere asupra datelor, ce trebuiesc considerate, dacă în adevăr suntem animați de dorul de știință și lumină. Sper că ea va umple un gol adânc simțit în literatura noastră.

AUTORUL

București, 20 Septembrie 1915.

ȘTIINȚA RELIGIUNII

DEFINIȚIA, METODA ȘI SCOPUL EI.

Veacul nostru e un veac religios, oricât contraste evidente, ce le întâlnim pe alocurea, ar căuta să desmintă aceasta. Culmile înalte de cugetare, pe care le ating un Eucken, un Troeltsch, un Bergson, Boutroux, James, Royce, Balfour, Bosanquet, Ward sunt pildă strălucită a afirmării noastre. Filosofii contemporani se ocupă în deosebi de religie.

Religiunea ori ce-ar fi ea desigur nu-i un joc de hazard, la care oricine are dreptul să-și măsoare ipotezele sale, după bunu-i plac. Ea e ceva mai mult și cere o îndelungă muncă și spirit de cercetare, ca să se poată ajunge la adevărata ei înțelegere. Adevărul în religie se va ști atunci numai, când ea va fi studiată cu cea mai adâncă serio-sitate.

Adevărul în cele din urmă nu depinde de succesele momentane, nici nu depinde de visiunile, pe care anumite mari personalități le-ar putea avea. El depinde de *realitatea* însăși. E realitatea, care stăpânește toate actele și simțirile și gândirile noastre

și din cauza realității *experiența și observația* devin criterii ale cunoștinții noastre.

Cunoștința umană ori mai bine mintea omenească și realitatea, *individualul și Universalul* sunt ultimele probleme ale filosofiei ¹⁾ și e scopul științii timpului nostru de a clarifica tot mai mult aceasta.

1. Studiul științific al religiunii

Interesul nostru e mai mult asupra relațiilor dintre fapte, de cât asupra faptelor înșile. „Faptele n'au nici o însemnătate pentru inteligență, dacă nu-s grupate în tipuri și legi.“ ²⁾ Asta nu înseamnă că avem dreptul să neglijăm faptele. Fără ele nu se poate înainta un singur pas. ³⁾ Dar noi privim către legile Naturii, încercăm să dăm o explicație mecanismului Universului și numai când ajungem la anumite propozițiuni-formule, ce sunt aplicabile în orice instanță, numai atunci zicem că știm în adevăr. Acesta este cel puțin sensul științii pozitive atât de minunat definită de Comte „*Savoir c'est prévoir et prévoir c'est pouvoir*“. Adevărul în acest sens înseamnă ceva ce e „*erga omnes*“, ceva care se impune tuturor minților normale în circumstanțe normale. Acest adevăr universal, ori aceste adevăruri universale, știința pozitivă se încearcă să le descopere și să le înțeleagă. Știința caută să găsească formule generale, care să sintetizeze cazu-

¹⁾ C. C. I. Webb : Problems in the relations of God and Man. London 1911 p. 17.

²⁾ L'Année Sociologique An. I p. IV.

³⁾ Louis H. Jordan : Comparative Religion, its genesis and growth. Edimburgh. 1905 p. 14.

rile particulare. „Obiectul gândirii științifice este de a dobândi un sistem de judecăți în general admise asupra realității, un prototip de gândire despre tot ce există“. ¹⁾ Cugetarea științifică sau știința după scopul ei e o judecată valabilă pentru toți — *allgemeingültig*“. ²⁾ „Scopul cugetării e de a ajunge la cunoștința exactă“. ³⁾ E această dorință pentru stabilirea adevărului, care îndeamnă pe oameni de a se duce ori unde, ca să exploreze, să cerceteze și cu prețul oricărui sacrificiu să caute fundațiunile, pentru a fi în stare de a da o soluție, în un fel ori altul.

Înțelegem deci cât de mare e importanța științii în simplificarea lucrurilor și în ajutorul, ce ni-l dă în practica vieții.

Pentru știință nu trebuie să fie nici o limită. Orice e în natură cade sub auspiciile ei. Se poate că pentru un moment nu știm nimic, se prea poate că cunoștința noastră e foarte strâmtă; e speranța însă a omenirii că odată și odată vom ști totul...

Religia ca și arta și morala e un fenomen natural, înțeleg ceva ce se întâmplă în limitele realității noastre.

„*Religiunea comparată*“, cea mai tânără știință în departamentul Antropologiei generale, își ia însărcinarea de a cerceta și a descoperi legile, după care acest fenomen se produce, de a explica esența și manifestațiunile lui.

Religiunea comparată este știința religiunii, ori

¹⁾ Benno Erdmann, *Logische Elementarlehre* p. 10.

²⁾ Benno Erdmann, *ibid.* p. 7, cp. 19.

³⁾ J. Welton, *An intermediate Logic*, London 1911, p. 160.

în alte cuvinte, după cum numele indică, este studiul comparativ al faptelor religioase. Prefer acest titlu numelui de hiérologie, pe care Comte D'Alviella ¹⁾ se încearcă să-l popularizeze pentru știința religiunilor, fiindcă nici studiul a aceea ce e sacru (ierologie) după cum nici studiul lui Dumnezeu (teologie), mi se pare mie, nu cuprinde toate fenomenele, de care se interesează știința noastră.

Voiu avea ocazie mai târziu să arăt cât de multe sunt laturile fenomenului religios și cum știința religiunii trebuie să le cuprindă pe toate. De la autoritatea religioasă a lui *Dumnezeu*, Revelația și inspirația, sufletul și nemurirea — viața viitoare, Tabu-mana, sacrificiul, rugăciunea, meditația, profeția, miracolele, diferitele rituri-datine, ceremonii, până la *simbolismul specific religios*, toate trebuiesc studiate.

Pentru o deplină înțelegere a științei noastre, a ceea ce este ea și care e scopul ei, cred însă că e de un deosebit interes să vedem felul cum au conceput-o diferitele autorități.

2. Istoria religiunii comparate

Tratarea științifică a religiei e relativ nouă. ²⁾ Ea începe în secolul XIX, probabil sub marea influență pe care *Kant* a exercitat-o prin criticismul său asupra dezvoltării spiritului. El însuși a scris: *Die*

¹⁾ Comte Goblet D'Alviella: *Croyances, rites, institutions*, 3 vol. Paris 1911.

²⁾ După părerea mea cea mai bună carte asupra istoriei Religiunii Comparate este: *Comparative religion, its genesis and growth* by L. H. Jordan, Ed mburgh 1905. De mare folos sunt: *Lehrbuch der Religionsgeschichte* von P. D. Chantepie de la Saussaye Ed. III-a 2 vol. 1905. *Allgemeine Religionsgeschichte* von C. von Orelli Ed. II-a 1911.

Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft în 1793.

Dar a fost *Hegel*, care cel dintâi a încheat în o schemă logică cursul istoric al religiunilor. Tendința lui către Absolut l-a făcut însă să meargă prea departe în speculațiile sale și să formuleze teorii, pe care noi acum la lumina experienței noastre nu le putem admite, deși nu putem să nu admirăm ingeniositatea lor, în ceiace privește relațiunile finitului și infinitului.

Schleiermacher în acelaș timp privia religia ca expresiunea sentimentului uman — un sentiment de absolută dependență față de necunoscut.

Jumătatea întâia a secolului XIX a fost preocupată mai ales de speculațiuni asupra subiectului, căutând să afle esența religiunii fie în *voință* — ca un cod de legi ori de morală, fie în *intelect* — ca o doctrină de metafizică absolută, fie în *sentiment* ca un protest în contra amândoror tendințelor.

Toți filosofii însă sunt de acord asupra unui punct, că religia trebuie studiată ca dezvoltarea unui fenomen mental, că este expresia naturală a culturii umane și că deci ea are și o bază rațională aparte de orice revelație scrisă.

Ideea aceasta a fost deja formulată de marele filosof englez *David Hume* în secolul XVIII în tratatul său de istorie naturală a Religiei,¹⁾ dar îi revine lui *Auguste Comte* meritul de a o fi formulat pe deplin²⁾.

¹⁾ The natural History of Religion. London, 1757.

²⁾ Cours de philosophie positive. Paris 1830—42.

Știința religiunii în acest timp e în fașă, e abia la începuturile ei și de sigur au fost mulți alți factori, care au contribuit ca ea să-și capete marea extensiune de mai târziu și să-și schimbe chiar și metoda de cercetare, părăsind speculațiunea metafizică. În primul rând entuziasmul pentru explorațiuni și pentru misiuni creștea din ce în ce. Europeanii venind în contact cu popoarele de pe alte continente au fost obligați prin necesitatea împrejurărilor să studieze limbile, credințele și datinele acestor popoare. Pentru un explorator era necesar aceasta ca să-și înțeleagă mai bine opera sa; pentru un misionar era necesar pentru a corespunde mai bine dorinții sale, de a-și întinde credința. Și cum își puteau arăta mai bine zelul lor, de cât în modul acesta?

Astfel s'a început o serie de cercetări serioase în diferitele ramuri de filologie, etnologie și istoria popoarelor ne-europene, care au dat la lumină o mulțime de documente literare și filosofice, de care Europeanii nici n'au visat. ¹⁾

În 1828 *B. H. Hodgson* descoperia lucrările sanscrite, în care se putea ceti legenda autentică și doctrina lui Buddha. Cercetări mai departe în India de sud și mai ales în Ceylon permiteau lui *Eugen Burnouf* să publice în 1844 cartea sa; *Introduction à l'histoire du Bouddhisme indien*, care a făcut epocă în știință ²⁾.

¹⁾ J. Estlin Carpenter: The Place of Christianity among the religions of the world. London 1904. p. 10.

²⁾ Comte Goblet d'Alviella, Histoire de la science des religions, Châlon sur Saone 1911, p. 14. cp. J. E. Carpenter: A century of comparative religion.

S'au făcut explorări, excavațiuni, reconstrucțiuni ale diferitelor civilizațiuni, a vechii civilizațiuni egiptene și asiro-babiloniene. În 1848 *Layard* dădea la iveală biblioteca regelui Assurbanipal. Asia mică, Creta, Grecia începură să fie studiate cu atenție deosebită. O nouă eră se deschidea astfel interpretării istoriei și Scripturilor. *Ernest Rénan* scrie „*La vie de Jésus* și *L'Histoire d'origines du Christianisme*“ iar *David Strauss*: *Der alte und der neue Glaube*. O epocă critică, o epocă de cercetare fără margini a religiunii a început.

Este meritul lui *F. Max Müller* dela Universitatea din Oxford, de a fi pus temelia solidă, pe care se reazămă știința noastră. El a scris cea dintâi introducere pozitivă în știința religiunii, *Introduction to the science of Religion* 1873, și prelegerile sale asupra originii și dezvoltării religiunii — *Lectures on the origin and growth of religion as illustrated by the religion of India* în 1878. El a devenit editorul monumentalei lucrări — *The sacred Books of the East*, o lucrare, pentru care nu se poate găsi cuvinte de laudă îndeajuns. În ea avem expusă după texte autentice aproape întreaga teologie orientală. (50 volume, din care: 21 volume tratează despre Brahmanism; 12 volume despre Jainism și Buddhism; 6 vol. despre Confucianism; 8 despre Zoroastrianism; 2 despre Mohamedanism și 1 vol. Index general).

Cu foarte mare dreptate Profesorul P. D. Chantepie dela Saussaye îl onorează cu titlul de fondator al istoriei religiunilor¹⁾.

¹⁾ P. D. Chantepie de la Saussaye: *Manuel d'histoire de religions*. (trad. franç. H. Hubert et T. Levy) Paris 1904 p. 3.

Și cercetările au continuat nu numai asupra popoarelor cu cultură superioară, ci și asupra celor cu cultură inferioară. Diferite monografii au apărut asupra diferitor triburi din Australia, Oceania, America, Africa, Asia și lucrările de sinteză asupra culturii primitive au făcut renumite numele lui *Tylor*, *Lubbock*, *Spencer*, *Frazer*, *Harland*. Școala de Antropologie odată născută, savanți din toate părțile lumii au căutat să aducă contribuțiunile lor în toate departamentele cunoștinții și astfel în materie religioasă noi începurăm să facem cunoștință cu concepțiuni cât mai îndrăsnețe.

Poporul englez are deosebita onoare de a fi întins interesul pentru cultura umană mai mult decât oricare altul. În Anglia religia se poate discuta serios și imparțial ¹⁾).

Spiritul englez e un spirit larg și profund.

Cărți de referență ca *The Encyclopaedia Britannica*, *Hibbert și Gifford Lectures*, *Journal of the Royal Anthropological Institute*, *Man*, *Journal of the Royal Asiatic Society*, *Journal of the African Society* și apoi *The Encyclopaedia of Religion and Ethics* editată de *James Hastings* — lucrare unică în felul ei — vorbesc dela sine.

În Franța găsim *L'Anthropologie*, *Revue de l'Histoire de religion*, *Annales du Musée Guimet*.

În Germania sunt *Die Zeitschrift für Ethnologie*, *Globus*, *Archiv für Religions Wissenschaft*.

A doua jumătate a veacului XIX a fost întregă

¹⁾ „La tennue respectueuse et digne“ *Anthropos* 1908 I p. 148, citat de *Mgr. A. Le Roy* : *La religion de primitifs* Paris 1911, p. 9.

dedicată cercetărilor istorice, colecțiilor documentelor religiozii.

După prea multe speculațiuni și dogme ale veacurilor trecute, secolul acesta începea în sfârșit să reconstruiască dezvoltarea culturii umane pe baze istorice și critice.

Lucrările lui A. Réville, J. Réville, Marillier, Otto Pfleiderer, Tiele, Chantépie de la Saussaye deschisă drumul sigur, pe care știința noastră avea să-l urmeze.

Mai târziu William James în prelegerile sale asupra experienței religioase — *The Gifford Lectures on the Varieties of religious Experience* a atras atenția asupra importanței, pe care psihologia trebuie să o aibă în studiul religiunilor.

Religiunea aparține omului, e inseparabilă de firea umană. Toate religiunile în cele din urmă sunt documente omenești, și-i mai bine, tocmai ca să înțelegem aceste fenomene — să privim la dănsese „din punctul de vedere pur existențial“ ¹⁾, Edwin D. Starbuck ²⁾ și James Leuba ³⁾ urmează mai mult sau mai puțin această linie de conducere. Deasemeni E. A. Ames: *Psychology of Religious Experience* 1910 și T. King: *Development of Religion* 1910 cum și întreaga școală americană de astăzi.

3. Definiția, obiectul, metoda.

Din această scurtă ochire a istoriei studiului științific al religiozii reiesă cred în mod clar că *Reli-*

¹⁾ William James: *Varieties of Religious Experience* London 1911 p. 6 passim.

²⁾ *The psychology of Religion*. 1899.

³⁾ *A psychological study of Religion*. 1912.

giunea comparată ca știință a religiunii e o știință independentă, care își are obiectul ei precizat și metoda ei determinată.

Sunt anumite fenomene naturale, care pretind un studiu special. Nu definesc aceste fenomene, „les phénomènes dits religieux consistent en croyances obligatoires, connexes de pratiques définies, qui se rapportent à des objets donnés dans ces croyances“, ¹⁾ nu definesc, fiind-că am nevoie de-o definiție. Ca să definim aceste fenomene, care consistă din rituri, ceremonii, mituri, credințe, dogme, noi avem nevoie să cunoaștem mai întâi de toate *sufletul*, care le produce, avem nevoie să ne cunoaștem pe noi înșine și pe alții. Trebuie să cunoaștem spiritul uman. Noi trebuie să ne amintim de ceia ce-a zis Rückert:

*„Sich selbst nur sieht der Mensch im Spiegel der Natur
Und was er sie befragt das wiederholt sie nur.“*

Așa dar *Religiunea comparată* trebuie să înceapă cu psihologia. E mult adevăr în zicătoarea că omul se uită în natură, că să-și găsească cheia propriei sale ființe. Conștiință religioasă, sentiment religios, religie sunt cuvinte fără de înțeles, dacă nu știm nimic despre puterea sufletului nostru, despre inclinațiile și aspirațiile lui.

Cauzele psihice ale religiunii însă niciodată nu vor fi înțelese, dacă vom neglija mediul social, condițiile sociale și istorice, care le-au produs.

¹⁾ E. Durkheim. „Definition des phénomènes religieux“ *L'Année sociologique* I. p. 22.

Noi știm astăzi foarte bine că cultura e un product social, că indivizii sunt influențați prin tocmai faptul, că s'au născut într-o limbă, religie, națiune determinată și că condițiile sociale ale unui popor exprimă un tip special da convingere ¹⁾).

Avem deci de studiat „*le milieu social*“, dacă vrem să înțelegem ce e religia.

Religiunile diferitor popoare exprimă în cele mai multe cazuri aspirațiunile lor cele mai ideale, concretizează puterea de viață a lor.

Tradițiunea apoi, care e atât de strâns legată de religie, duce cu dânsa numai convingerea colectivă.

Ne convingem de aceasta la cea dintâi privire asupra istoriei popoarelor, care ne-a dat diferitele religii: dela religia popoarelor primitive din Australia, America, Africa, până la religiunile Germanilor, Celților și Slavilor, Grecilor și Romanilor, dela religiile din extrem orient din China și India și Iran, până la religiile semitice ale Asiro-haldeilor, Iudeilor și Arabilor, dela religia egipteană, până la Creștinism. Pretutindeni e suflul conștiinței popoarelor, care își caută afirmarea în poșida tuturor greutăților vremii.

Și eu merg mai departe să afirm că, deși vom cunoaște psihologia unui popor și condițiile sociale, nu vom înțelege niciodată complet religia, dacă nu vom compara credința popoarelor cu credința generală a timpului, în care s'a produs.

Acum compararea e în strânsă legătură cu crite-

¹⁾ Gustave Le Bon : La psychologie des foules Paris 1910 p. 61. cp cd. Mac Dougall An. introduction to social Psychology London. 1910 p. 210.

riul de judecată, un model, un tip, după care se fac evaluările. A da valoare unui lucru înseamnă a face filosofie.

Un student în Religiunea comparată deci trebuie să cunoască: Psihologia, istoria, filosofia ¹⁾.

Toate aceste discipline trebuie să meargă unite mână în mână, fără a se disprețui una pe alta.

Filosofia este absolut necesară, ca să definim fenomenele și să stabilim criteriul diferenții lor, deci să le recunoaștem; *Istoria* ne oferă cercetări cu date concrete, cu fapte, fără de care toată filosofia e vagă și fără importanță; iar *psihologia* se duce la rădăcina lucrurilor și ne desvăluie realitatea profundă — ea este „poarta de intrare la teoria cunoștinții“ ²⁾.

În acest fel Religia Comparată „e o știință și are dreptul“ de a fi socotită printre celelalte științe stabilite ³⁾, fiindcă (a) studiul ei „este bazat direct pe fapte verificabile (b) se devotază arătării corelației ascunse a acestor fapte (c) procedează la schișarea unui *cod de legi* bazat pe observație și analiză și interpretare a acestor fapte ⁴⁾.“

În cercetarea religiunii în veacul XIX am avut foarte multe școli simbolice, mitice, filologice, cosmologice, biologice, fiecare reprezentate prin autorități, care, ori cum, vor însemna totdeauna ceva în

¹⁾ T. A. Mac Culloch: *Religion its origin and forms*, London 1904 p. 1 cp. de C. C. I. Webb. *Natural and Comparative Religion* Oxford 1912, p. get seq.

²⁾ Ernest Troeltsch: *Psychologie und Erkenntnistheorie in der Religions-Wissenschaft*, Tübingen 1905, p. 34.

³⁾ Louis H. Jordan op. cit p. 21.

⁴⁾ *Ibid* p. 22.

istoria începuturilor științii noastre : Friedrich Creuzer, F. C. Bauer, Adolf Wuttke, Benjamin H. Constant, A. Barth, Alfred Maury Mannhardt, Kuenen, Marillier, Sabatier etc... Dar toate aceste direcțiuni erau unilaterale și priviau problema din un punct de vedere numai. Apoi problemele metafizice și speculațiunile prea erau pe primul plan de cercetare. Numai cât timp s'a pierdut în discuția originii religiunii, cele două tabere ale monoteiștilor și politeiștilor revendicându-și fiecare în parte dreptul afirmării religiunii primordiale !

Astăzi noi privim cu totul altfel lucrurile. Școala antropologică inaugurată de marele profesor al universității din Oxford, Edward B. Tylor și acum susținută cu atâta căldură de Domnul R. R. Marett se încearcă a studia religiunea cu totul pe alte căi, de cât cele ale facerei teoriilor asupra originii religiunii. Ea consideră rasa umană în largul ei, caută să cerceteze individul cât și mediul de dezvoltare al acestuia și prin judecata pozitivă a faptelor, pe cale istorică-critică se încearcă să afle legi generale ale evoluției activității umane.

Această școală în privința fenomenelor religioase caută să le așeze pe cât posibil în mediul lor geografic, etnic, economic, social, mental și astfel să le studieze în complexul lor, ca expresie vădită a vieții omenеști.

Știința religiunii își propune deci să studieze în mod obiectiv ¹⁾ manifestarea fenomenului religios,

¹⁾ Știu că cele mai bune autorități nu reușesc asupra acestui lucru, deși mi se pare mie că nu-i atât de greu. Două păreri deosebite în felul de a trata chestiunile le găsim în: *Orphéus* par Solomon Reinach Paris 1909; *Christus* par Joseph Huby Paris 1913.

considerat ca act psihologic și sociologic; ea cată să studieze toate religiunile de pe fața pământului cu egal interes, cercetând până în ultimile amănunțimi istoria dezvoltării lor. Ea își dă seamă că toate religiunile sufăr cu timpul alterațiuni, datorite mediului înconjurător, ideilor, cu care vin în contact și ca atare caută să prindă veriga lanțului, ce le prinde pe toate. Studiul comparativ al religiilor ne arată apoi că unele credințe fundamentale sunt proprietatea comună a genului omenesc, cam în sensul zicerii Sf. Apostol Pavel „neamurile, cele ce n'au lege din fire fac ale legii“¹⁾ și că fiecare religie are ceva specific, care nu se găsește la altele. A descoperi tocmai ceiace-i original în o religie e încă una din preocupările de căpetenie ale științei religioase. Istoria religiunilor ne dă relații asupra tuturor religiilor istorice, antropologia și psihologia religiunilor cată să ne desvăluie vâlul originii religiunii. În sfârșit știința religiunii își poate lua ca obiect de cercetare, chiar aspirațiile religioase ale vremii contemporane, întrucât după vechea zicătoare a lui Confucius studiind trecutul, înțelegem prezentul și putem pătrunde în viitor.

În privința metodei de cercetare, metoda științifică trebuie introdusă și în domeniul studiului religiunii. Trebuie să ne emancipăm odată de fraseologia goală, atât de caracteristică uneori studiilor religioase și să începem a studia serios și adânc.

Studiul religiunii trebuie să fie înainte de orice cu foarte mare răbdare, fără dor de a ajunge numai de

¹⁾ Rom. II 14.

cât la un rezultat practic. Oh, practicismul timpurilor noastre, cum îndepărtează el pe oameni de multe ori dela ceea ce-i mai nobil și ideal !

Studiul religiunii trebuie să fie imparțial. Orice afirmare trebuie făcută fără prejucii și cu deplină îndrăzneală dacă se impune. Aceasta trebuie avută în vedere în mod absolut, mai ales dacă cel ce cercetează religiunile popoarelor vrea să pronunțe o valorificare a lor.

Evaluarea lucrurilor aparține domeniului filosofiei și filosoful trebuie să fi un om cu vederi largi, — în orice caz să vadă mai departe de satul său.

Istoricul însă se va sili cât mai mult de a constata faptele, a le descrie și a le analiza.

„Religiunile ca și orice organism viu au o istorie și deci aceasta e de cercetat mai întâi ; atât cât se poate cunoaște, vom căuta să aflăm cum s-au născut și s-au întins și s-au dezvoltat și-au dispărut ; întru cât ele sunt creațiunea geniilor individuale sau a geniilor națiunilor și comunităților ; de ce legi — dacă e posibil să le descoperim — este condusă dezvoltarea lor ; care e relația lor cu filosofia, știința și arta, cu statul, societatea și mai presus de toate cu morala ; care e relația lor mutuală istorică, adică dacă una a isvorit din alta, ori dacă un grup întreg derivă din o origină comună, ori dacă numai au împrumutat una dela alta, și dacă e așa, în ce anume e influența ; în sfârșit ce loc trebuie atribuit fiecăreia din grupele făcute ori fiecărei religiuni singure în istoria universală a religiunii.“ ¹⁾

¹⁾ C. P. Tiele Art. Religion in The Encyclopaedia Britanica Ed. 9, pag. 358.

Țința ultimă este înțelegerea manifestațiunilor religioase, înțelegerea a aceea ce-i religionea și a aspirațiunilor ei. Noi dorim să cunoaștem adevărul în toată plenitudinea lui. Ori pentru aceasta e nevoie de comparare a faptelor, tocmai pentru stabilirea valorii lor reale.

Studiul religiunii trebuie să fie deci comparativ.

Investigațiile istorice nu pot fi satisfăcătoare atâta vreme cât nu-s comparate. Numai metoda comparativă ne poate da interpretarea exactă a pozițiunii, ce ocupă un fapt oarecare în desvoltarea evoluției generale, numai această metodă ne poate duce la cunoștința principiilor esențiale ale religiunii.

Prin comparare învățăm ceea ce e fundamental în vecinica mișcare, aceea ce-i universal în diferitele manifestări.

O simplă paralelă între diferite religii ne-arată cum fondul sufletesc al omului e același și cum aceleași condițiuni produc aceleași rezultate. Înțelegerea Divinității, destinului vieții, a judecății viitoare va fi variind la diferitele popoare, felul de a filosofa al Indienilor se va fi deosebit mult de cel al Iudeilor or Egiptenilor, dar în multe din manifestațiile religioase putem spune fără greșală că „nil novi sub sole“. Ca să găsim ceea ce-i permanent în religii avem nevoie de această metodă. Acest metod ne descopere analogiile, ce există între diferite religii, ne indică înțelesul pozitiv al scripturilor sfinte, ne lămurește precis evoluția religiunii. Dar mai presus de toate acest metod e un metod de critică ¹⁾. Cu cât vom cunoaște mai bine reli-

¹⁾ Louis H. Jordan op. cit. pp. 58—61.

giunile altor popoare, cu atât vom aprecia mai mult tendința către *supranatural* a poporului nostru, cu cât vom cunoaște mai mult religiunea Grecilor și Romanilor și Egiptenilor din timpul lui Cesar August de pildă, cu atât ne vom clarifica mai bine asupra aspirațiilor legitime ale creștinismului primitiv. E drept, în comparație ne trebuie un criteriu. *George Foucart* crede că religia egipteană ar fi cea mai indicată de a servi drept criteriu ideal de comparație ¹⁾. Nu văd motivul pentru ce altcineva n'ar putea lua tot atât de bine ca criteriu *Creștinismul*. Criteriul de comparație se impune după datele, ce sunt de studiat, el trebuie să iasă din însăși natura cercetărilor noastre, el nu trebuie să fie în orice caz aprioric și din cercetări unilaterale. E foarte greu aceasta. Din această pricină mulți sunt în contra introducerii metodei comparativ în studiul religiei.

Acest metod însă a dat rezultate admirabile și în alte științe, în Fiziologie și Anatomie, în Etnologie, în Filologie, în istorie și literatură, de ce n'ar da și în religie? E nevoie de multe cunoștinți în aplicarea lui? Se cer atâte cunoștinți antropologice, istorice, filosofice? Prea bine. Cu cunoștinți științifice solide, această metodă poate fi utilizată perfect.

Pentru aceasta e interesant înainte de toate cunoștința isvoarelor, de unde să ne adăpăm.

4. Isvoare și științi auxiliare.

Luăm cunoștință despre diferitele religii ale lumii din scripturi și tradițiuni, din documente scrise

¹⁾ George Foucart: *L'Histoire des religions et méthode comparative*. Paris 1912.

ca și din monumente și lucrări de artă, din cărțile sfinte ca și din scrierile eretice și dacă mergem mai departe cu cercetarea în domeniul religiunilor primitive, din proverbe, povești, cântece, din întreaga cultură materială, ce o găsim prin muzee. Pentru cunoașterea religiunii ne folosim de datine, rituri, ceremonii, de disciplina și organizarea socială. Observațiunile și impresiunile exploratorilor, coloniștilor, misionarilor ne sunt apoi iar de mare folos. Totul trebuie utilizat pentru aflarea adevărului. Dorul de știință însă va fi singurul impuls în orice acțiune a noastră. Fanatismul trebuie lăsat la oparte; el a adus atât de mult rău în omenire!

De recomandat în deosebi sunt: „The sacred Books of the East“ cărțile sfinte ale orientului colectate sub auspiciile lui F. Max. Müller, care după Biblie ne lămuresc cel mai mult asupra înțelegerii divinității în orient; The golden Bough, „Ramura de Aur“ admirabile colecțiuni asupra religiunii primitive făcute de Prof. James G. Frazer; Les Annales du Musée Guimet și „Quellen der Religions-geschichte“, care încep să fie editate sub auspiciile Prof. D. A. Tittius din Göttingen. Reeditarea critică a textelor originale ale diferitor religiuni a fost cea dintâi nevoie simțită în Religiunea Comparată. Nu se poate face un studiu serios fără baze solide. Și netăgăduit textele sunt bazele cele mai solide.

Dar ca *Religiunea comparată* să-și ajungă scopul, tocmai în interpretarea textelor și diferitelor manifestări și organizațiuni religioase, adică în înțelegerea exactă a Religiunii — are nevoie și ea de anumite științe auxiliare. „Toate științele sunt în

legătură; ele își dau una alteia ajutor material, ca părți din un întreg: fiecare își îndeplinește lucrul său și totuș nu numai pentru sine, ci și pentru alte părți!... Nimeni nu-și poate ajunge propriul rezultat separat, întru cât toate sunt părți ale uneia și aceleași complete înțelepciuni¹⁾.

În afară de psihologie și istorie și filosofie, de care am vorbit ca absolut indispensabile pentru tratarea Religiei comparate, ea mai are nevoie de Antropologie, Arheologie, Sociologie, de Filologie și Folklore.

Antropologia este știința omului. Ea își propune să studieze pe om în toate aspectele sale fizice, morale și mentale, să examineze legile originii și progresului său și să afirme locul lui în natură, relația lui cu formele inferioare de viață²⁾. Așa definită, ea cuprinde toate cercetările asupra vieții umane, asupra vieții individului, rasei, geniului omenesc. Ea e știința cea mai generală și ar fi să le cuprindă pe toate celelalte și arheologia și sociologia și folkorul etc... Religia comparată însăș e o ramură din Antropologie în acest sens. Dar fiindcă aceasta e prea general, se obicinuește în comun a se lua numai sensul antropologiei sociale, care se ocupă cu instituțiile sociale ale sălbaticilor, cu credințele și datinile implicate în ele.

Bazându-se pe studii antropologice, Religia

¹⁾ Roger Bacon: *Opus Tertium* cap. IV. citat de Jordan op. cit. p. 256.

²⁾ Louis H. Jordan. op. cit. p. 258. cp. R. R. Marett *Anthropology* pp. 7—8 și A. C. Haddon *History of Anthropology*, London 1910 pag. 6 seq.

Comparată câtă să decearnă întunericul, ce domnește asupra primelor începuturi — asupra originii religiunii.

Mintea omenească e nemulțumită, ea caută înțelegerea întregului adevăr. Ori satisfacerea nu poate veni, decât atunci când se cunosc originile. Cunoști râul pe deplin, când ai ajuns la izvor.

Nu se poate vorbi îndeajuns asupra luminilor, pe care le-a adus Antropologia în această direcție.

Ajutorul a venit și din partea *Arheologiei* — a arheologiei preistorice în special, care ne-a deschis câmpuri necunoscute, care prin diferitele săpături și investigațiuni ne-a dat la lumină lucruri nevisate, documente asupra unor populațiuni, de care nici o cronică și nici o carte sfântă nu ne-a vorbit ¹⁾.

Filologia aduce foloase incontestabile Religiei Comparete. Ea este cheia izvoarelor diferitor religiuni. Studiul limbilor are marele avantaj că scoate la iveală înțelesul pozitiv al scrierilor. Textele sfinte, ca să fie pe deplin înțelese, trebuiesc cercetate în original. O traducere, ori cât de fidelă ar fi, prin însăși forma ei nu poate garanta toate subtilitățile stilului original. Un om de știință ca atare, care se ocupă cu religia comparată, va reuși cu atât mai mult, cu cât va ști să descifreze mai multe texte. Dar oricum un singur om nu poate studia mulțimea documentelor din atâtea limbi, nevoia specialiștilor se impune. Filologii ne-aduc atunci lumini asupra laturilor întunecoase, care nu pot fi cercetate de alții, decât de ei. Ei ne lămuresc cuvintele, ne traduc textele și traducerea textelor poate e cel mai în-

¹⁾ Maurice Exteens: La préhistoire. Bruxelles 1913 p. 2.

semnat ajutor dat științei noastre. Netăgăduit filologii ne ajută foarte mult și nu-i de mirare de loc, dacă printre întemeietorii științei Religiei comparate numărul lor e mare, dat fiind că există o strânsă legătură între obiectul filologiei și literatura religioasă a popoarelor.

Cât pentru *Folklore*, el prezintă un interes special. Tendința lui coincide cu cea a antropologiei sociale, numai că, pe când aceasta începe cu sălbaticii și apoi continuă mai departe în direcția progresului culturii umane, folklorul începe cu straturile mai de jos ale popoarelor civilizate și lucrează în direcția popoarelor sălbatice.

În scurt Folklorul poate fi definit ca știința tradiției, a supraviețuirilor, în special a acelor supraviețuiri, care se prezervă în tradiția orală¹).

În *Folklore* găsim înțelepciunea populară, care de foarte multe ori ne surprinde prin uniformitatea ei la diferitele popoare. Se pare că e un fond comun de cugetare, care e întins pe întregul pământ. Acest fond trebuie în deosebi avut în vedere în studiul Religiei comparate. E de mare interes să știm, căror cauze se datorește asemănarea diferitor credințe dela Bantu din Africa Centrală cu a unor din Asia minoră și Europa Centrală.

„Folklorul ne dă elemente de comparare între tradițiunile religioase ale diferitelor rase; 2) ne ajută a găsi urmele religiunilor dispărute; 3) ne îngăduie a

¹, Asupra diferitor definițiuni date folklorului găsem de mare interes lecțiunea de deschidere a D-lui Prof. Ovidiu Densusșianu: Folklorul. București 1910.

reconstitui fazele evoluției religioase, ce-au precedat istoria“¹⁾)

În sfârșit *Religiunea Comparată* e ajutată de *Sociologie*. E o întrebare dacă există o știință a sociologiei, când *Antropologia* și-a luat tot asupra-și.

Există totuș o serie de probleme, care privesc exclusiv societatea omenească. Sunt o serie de fapte juridico-morale, economico-sociale, care alcătuiesc ceea ce se numește *organizmul social*.

Sociologia își revendică pe drept studiul instituțiilor sociale. Ea ne lămurește pe noi studenții în religie asupra diferitor forme de manifestare ale evoluției religioase, ne clarifică mai bine asupra mersului fenomenelor religioase.

Când se va cunoaște mai bine că religia prin însăș firea ei e un fapt social, că organizarea socială e o condiție esențială a religiei, atunci se va aprecia și mai mult însemnătatea *Sociologiei* pentru *Religiunea Comparată*.

După cum am văzut ajutorul căpătat de *Religiunea comparată* din partea altor științe e foarte mare. Faptul apoi, că fiecare din aceste științe lucrează în o direcție determinată-specială, contribue ca știința noastră să fie aprovisionată cu un material de cunoștinți, cât mai variate și cât din mai multe locuri²⁾.

Cu sprijinul acestor științe *Religiunea comparată* își realizează scopul ei.

¹⁾ Goblet d'Alviella: *The transactions of the third Congress of the History of Religions*, Oxford 1908 vol. II p. 369. cp. Daniel G. Brinton: *The Religions of primitive peoples* New-York, 1897, p. 21.

²⁾ Cp. Jordan op. cit. p. 323.

5. Scopul Religiei Comparate.

„Acest scop nu-i de-a satisface o vană curiositate, ci de-a înțelege și explica unul din cei mai puternici motori ai istoriei omenirii, care a determinat înălțarea națiunilor, care a unit, tot așa după cum a desunit imperiile, care a sancționat cele mai atroce și barbare fapte, cele mai crude și desfrânate obiceiuri și a inspirat cele mai admirabile fapte de eroism, *renunțarea de sine* și *devoțiunea*, care a dat naștere celor mai sângeroase războaie, revoluțiuni și persecuțiuni, tot așa după cum a adus libertatea, fericirea și pacea națiunilor, — într'un timp partizan al tiraniei, în altul sfărâmând lanțurile ei, acum chemând la existență și protejând o nouă civilizație, acum fiind dușmanul de moarte al progresului, științei, artei...“ ¹⁾

Religiunea comparată, după cum indică însăși denumirea, urmărește descoperirea înțelesului religiunii și funcțiunilor ei prin mijlocul comparării.

Scopul ei e în sine însăși, adică urmărește problemele ei proprii, obiectul ei fiind bine determinat.

Religiunea comparată este un produs al școlii evoluționiste, care asumă că în toate fenomenele psihice și sociale ca și în cele naturale există o *continuitate*, un lanț, o relație: „Principiul continuității nu putea fi acceptat în un departament și respins în altul, ca atare toate aspectele istorice ale religiunii trebuie să fie capabile de o oarecare coordonare“. ²⁾

1) C. P. Tiele Encyclopaedia Britannica Articolul citat pag. 358.

2) J. Eslin Carpenter: The Place of Christianity among the religions of the World. London 1904. p. 19.

Noi credem în *ordinea naturii* și în continuitatea ei și pentru această avem deplină încredere că vom fi în stare să descoperim *legile ei*.

O mare lege, care stă la baza întregii noastre cunoștinți e *evoluția*. E convingerea tuturor oamenilor de știință, că tot ce e în natură este rezultatul unei schimbări continue. Πάντα ρεῖ al lui Heraclit e tot atât o lege, ca și legea gravitației lui Newton. (γίνεσθαι τε πάντα κατ'ἐναντιότητα καὶ ρεῖν τὰ ἐκαστοῦ ποταμοῦ δίκην, πεπεράνθαι τε τὸ πᾶν καὶ ἓνα εἶναι κοσμον).¹⁾

E o datorie de cercetare deci, ca să înțelegem esența fenomenelor, să vedem *cum* se naște această dezvoltare, *cum* au loc toate schimbările.

Da, a descoperi veriga lanțurilor, a arăta cauzele efectelor, a nota cecece e esențial și diferitele variațiuni este scopul fiecărei științi. Numai când cunoaștem toate aceste lucruri, putem spune că știm în adevăr. Originea lucrurilor intră tot atât de bine ca și sfârșiturile lor în tendințele științii. Etiologia ca și teleologia trebuie să fie părți ale științii. Știința pozitivă însăș recunoaște — trebuie să recunoască aceasta.

Așa concepută „*Religiunea comparată*“ nu-i numai o știință analitică — ca una care-i chemată prin descriere să ne facă o dare de seamă de toate manifestările religioase de pe fața pământului, să ne arate natura și modul de formație, schimbările, prin care au trecut felurile religiuni ale lumii — ci e și o știință sintetică în acelaș timp, întru cât — mai ales prin metoda comparativă — va căuta ca să gă-

1) In Die Fragmente der Vorsokratiker ; von Hermann Diels, Berlin 1903, p. 60.

sească legile, care determină mișcarea religioasă, să reconstruiască întreaga constituție organică a Religiei.

Pentru știința religiunii este de cel mai mare interes să cunoască toate perioadele dezvoltării fenomenelor religioase, toată istoria religiunilor, căci numai astfel poate determina evoluția religiunii, relațiunea dacă există — între diferitele religiuni.

Dar mai este de mare interes pentru ea — și aceasta în legătură cu filosofia religiunii — de a răspunde la probleme ca aceste: Ce e religiunea? Care-i origina ei? Care-i valoarea ei? De ce atâte variațiuni de credințe religioase, de ce aceste aspirațiuni continue, pentru ce trebuie să fie ceva, care e permanent, etern, universal?

6. Importanța studiului religiunii, diferite avantagii.

Importanța studiului religiunii, după cum se vede, e capitală. El ne eliberează spiritul și ne face să pătrundem mai adânc și mai larg în înțelesul vieții. De sigur că istoria religiunilor e cea mai de seamă știință pentru lămurirea ideilor, pentru clarificarea felului de a gândi al omului. Arătându-ne cum s-a gândit altă dată și în alte locuri, făcându-ne cunoscut patrimoniul gândirilor altor popoare, ea ne îndepărtează de mândria inerentă unui ignorant și ne-arată calea, prin care putem să ajungem la cunoștință, la deplina luminare. Ori cât de greu ar fi să prevedem în domeniul religiunii și să stabilim legi, noi suntem pe deplin încredințați astăzi, că și în evoluția religioasă sunt anumite principii, care

făuresc și conduc și că o religie nu poate deveni ideală, până ce nu va fi absorbit în ea normele morale ale societății, ce-o influențează și nu va fi păstrat baza solidă a religiunii naturale.

Religia capătă astfel pentru noi un sens mai adânc. Ea e în natură, e un fenomen ca multe alte fenomene din natură; dar ea aspiră către supranatură, e transcendentală; idealul transcendent deapauri trebuie să fie elementul călăuzitor al religiunii.

„O intuiție a lui Dumnezeu, un sens de slăbiciune umană și de dependență, o credință în guvernarea divină a lumii, o deosebire între bine și rău și o speranță către o viață mai bună, aceste sunt câteva din elementele naturale ale religiunii, și dacă ele n'ar fi format o parte din cea mai veche zestre a sufletului uman, religia ar fi rămas o imposibilitate“¹⁾.

Cercetând istoria și psihologia religiunii ne dăm seama pe deplin de ceea ce e religiunea, de ființa ei și de manifestările ei continue, înțelegem clar tendința constantă a omului de a se pune în contact cu o *ființă supremă — supranaturală*, cu *Dumnezeu*. Căci după cum spune Max Müller „pentru un filosof existența lui Dumnezeu poate sta într'un silogism; în ochii istoricului însă, El residă în întreaga evoluție a cugetării umane“, sau după spusele apostolului „Intru dânsul viem, și ne mișcăm și suntem“²⁾.

Religiunea comparată are marele avantaj, de a ne lumina pe noi înșine în credințele noastre.

¹⁾ F. Max Müller : Selected Essays vol. I pag. 4.

²⁾ Acte XVII. 28.

Ea ne aduce un nou concept de înțelegere a fenomenului religios. Prin studiul comparativ al religiunilor ajungem la ideea fundamentală, că religia nu-i o iluzie, sau ceva patologic, ori o superstiție, cum multora le-a plăcut să creadă, ci din potrivă e un fapt real, un fenomen adânc înrădăcinat în sufletul omenesc, o condiție esențială a vieții umane, e un tot armonic, e una din valorile, care pun în mișcare progresul omenirii.

Scepticii și indiferenții pot crede ce vor, dar ei nu pot nega nici-odată că religia nu e un factor real în evoluția socială. Necredincioșii pot disprețui pe ori cine, desigur însă că nu pot să nu respecte pe acei cari caută să se înalțe tot mai sus, care caută să se apropie de Dumnezeu în spirit și adevăr.

Spiritul omului totdeauna nemulțumit, vecinic în cercetarea adevărului își găsește un alean în această știință, aleanul răspunderii la prima problemă a vieții, care de mii de veacuri sbuciumă mintea omenescă, fără a putea ajunge la un rezultat. Prin știință îndepărtăm ignoranța și devenim liberi — stăpâni ai firii înconjurătoare, prin știința religiunii noi devenim mai liberali, mai concilianți, mai toleranți. De unde până acum tot ce nu era creștin, ori de-o confesie oarecare, era privit ca neadevăr, ca fals, acum înțelegem că dacă Dumnezeu a ales în adevăr un popor și i-a dat o religiune deosebită, El n-a uitat în acelaș timp pe celelalte popoare și celelalte religiuni. Pretutindeni istoria ne arată că există o înălțare către Ideal, către Dumnezeu, care

desigur e conceput în diferite feluri, dar pretutindeni El cată să fie bun, drept, sfânt.

Studiind religiunile lumii învățăm că orice manifestare omenească *întru cât e sinceră* cuprinde ceva din adevăr, ceva care e chemat să înalțe pe om și să-l ridice sus spre revelația divină. Povestea înțeleptului Nathan cu inelele lui de aur, că adică care e adevăratul inel, își are mare aplicație aci. Fiecare din noi vom dovedi că ducem cu noi inelul cel adevărat, dacă vom fi vrednici să probăm faptele noastre bune, inima noastră curată.

În acest sens Religiunea comparată ne învață a slăvi și iubi pre Dumnezeu cu mai multă înfocare, cu mai mult entuziasm, cu mai mare avânt. Ea, e drept, se opune materialismului, care neagă totul, cum se opune și spiritualismului, care afirmă totul. Ea aduce critica rațiunii, care distinge ceea ce e fundamental, de ceea ce e efemer. Ea ne mai învață apoi că ori cât de departe ar fi omul de Dumnezeu, nimic pe pământ nu-i mai aproape de Dumnezeu de cât omul. De aceea cea mai întinsă simpatie pentru oameni. Umanitatea nu-i cel din urmă ideal al științei noastre.

Dar importanța Religiunii comparate se poate deduce și mai departe. Spuneam că facem compararea ca să ne lămurim, să aducem lumină asupra diferitelor religiuni, să aflăm ceea ce-i esențial și ceea ce s'a câștigat în timp, ceea ce s'a împrumutat prin contactul diferitor emigrațiuni. Această metodă poate fi aplicată pentru religie în general, ori pentru o religie în specie. Care este folosul studiului nostru pentru un creștin de pildă? Ca creștin eu studiez

alte religii, ca să înțeleg mai bine a servi pe Dumnezeu, după învățătura Domnului nostru Isus Hristos. După cum în filologia comparată studiul limbilor mă clarifică, mă face mai conștient asupra limbii materne, tot așa în religiunea comparată studiul religiunilor îmi dă mai multă lumină, mă face să înțeleg mai bine religiunea mea.

Nu-i de loc surprinzător să afirmăm că compararea religiunilor ne întărește credința, credința sinceră, fermă, ideală. Privească cineva în istoria creștinismului ivirea predicii evanghelice, martiriul marilor apostoli, doctrina teologilor din epoca de aur și compare aceste fapte cu evenimentele contemporane ale altor religii și se va convinge imediat de superioritatea inspirației creștine. Știința n'are monopolul adevărului zice Dr. Jevons în introducerea sa la *Religiunea Comparată*¹⁾, dar eu ași putea adăuga mai mult, știința ajută aflarea adevărului, care trebuie să fie baza credinței. Măreția creștinismului apare într'o lumină mai vie, când comparăm diferitele religii ale lumii, când cercetăm în amănunțimi evoluția mișcării religioase. Ori cât sublim ar fi în învățătura lui Buddha și ori cât farmec în predica lui Mohamed, Iisus Hristos, Mântuitorul lumii ne apare pe treapta cea mai înaltă a revelației divine. Toate analogiile din toate religiunile nu pot să egaleze sublima predică de pe munte. Și ne convingem de aceasta tocmai căutând toate asemănările și cercetând toate analogiile.

Religiunea comparată astfel devine o nouă apolo-

¹⁾ F. B. Jevons Introduction to the Comparative Religion. London 1908 pag. IX.

getică, care aduce un suflu nou, o nouă orientare în înțelegerea istoriei dogmelor și chiar dogmaticii.

Ea devine o introducere în studiul Teologiei.

Se aduce obiecțiunea, că studiul comparativ al religiunilor îmbrățișă un teren prea vast și ca atare e prea general și uneori chiar vag, că anumite generalități nefondate se răspândesc în public sub aspectul ipotezelor științifice. Este exact.

Dar acelaș desavantagiu se poate imputa și filozofiei și cu toate aceste cine poate nega importanța filozofiei? Chestiunea verității generalităților depinde de oameni și de metodă. Desigur în altarul sfânt al acestei științe se cer multe calități celui ce ar vrea să intre, dar înainte de orice *sinceritate* și *cinste*. Cinste, absolută imparțialitate sunt condițiile fiecărei științe, dar mai ales pentru disciplina noastră.

Cât pentru vastitatea materialului de cercetat e de observat: ceea ce avem mai mult nevoie în Religiunea Comparată sunt diferitele monografii pozitive asupra diferitor religiuni în parte, asupra diferitor ramuri de activitate religioasă. Avem nevoie de descrițiuni îngrijite asupra diferitor credințe ale popoarelor. E o nevoie mare de specializare într'o direcție anumită, tocmai spre a produce lucrări de valoare reală.

Odată aceste specializări făcute, rolul sistematizării în comun, al generalizării nu poate fi negat. Prin ele noi tindem să ajungem la anumite concluzii, care vor avea chemarea să rezolve chestiunile cele mai grele în privința adevărului ultim.

Importanța Religiunii Compareate a fost în sfârșit pe deplin recunoscută în câmpul misiunilor.

Misionarii nu-și pot întinde credința lor cu succes, dacă n'au măcar elementare cunoștinți de religiunea poporului, la care se adresează. Cunoașterea sufletului poporului, credințelor și datinilor lui înlesnește înțelegerea aptitudinilor, pe care el le are pentru religie. Intocmai precum un pedagog ca să ajungă la țelul fixat în privința educației unui copil are nevoie de cunoștinți psihologice și cunoașterea sufletului copilului, tot așa misionarul în predica sa are absolută nevoie de cunoașterea religiunii comparate, care îi înlesnește calea, arătându-i esențialul religiunii în sufletul omenesc. Studiind apoi religia poporului, la care se adresează, misionarul știe care sunt elementele comune între credința sa și a poporului respectiv și astfel e ajutat foarte mult în apropierea sufletească între el și popor. El astfel vine nu să distrugă, ci să completeze.

Punctele de diferențiere sunt primite în cele din urmă fără greutate. Mărturie pentru aceasta o dau misionarii din India și China și Japonia și din toată lumea.

Dar însemnătatea științii religiunii comparate stă înaintea de orice în clarificarea problemelor, ce se pun în materie religioasă.

7. Problemele, ce se pun pentru știința religiunii.

Chiar acum au loc mari discuțiuni asupra ființii religiunii, discuțiuni, în care sunt angajate mari personalități. După opera clasică a Doctorului Tylor—*Primitive Culture* ediția I-a 1871, în care se propunea teoria animismului, teorie, care într'un mod

sau în altul a fost susținută de bărbați de seamă ca Sir John Lubbock ¹⁾ și Herbert Spencer ²⁾, avem acum teoria preanimistică a Dr. Brinton ³⁾ și Dr. Marret ⁴⁾, a lui Edw. Lehmann ⁵⁾ și Hubert și Mauss ⁶⁾, iar în cele din urmă noua tendință către monoteismul primitiv, care urmând părerilor lui A Lang ⁷⁾, este formulată în mod provizoriu de Pater W. Schmidt ⁸⁾ și Mgr. A. Le Roy ⁹⁾.

Avem dinaintea noastră aceleași fapte și cu toate aceste interpretarea variază după fiecare autoritate. Acest lucru provine din cauza enormei greutate, ce se prezintă în găsirea elementelor caracteristice ale religiunii, complexul faptelor e atât de mare, faptele is atât de variate.

Problema fundamentală în Religiunea Comparată e astăzi, dacă noi trebuie să definim religia prin *supranatural* ori nu, dacă *Dumnezeu* este obiectul esențial al religiunii ori nu, și dacă e, cum trebuie definit dânsul, ca personal sau impersonal.

Teologii mențin vechea lor poziție, adică religia este raportul între om și Dumnezeu — nu interesează ce înțelegem prin Dumnezeu, deși interesează foarte mult.

¹⁾ In Origin of civilisation.

²⁾ In Principles of Sociology.

³⁾ Religions of primitive peoples. G. P. Putnam's sons 1897.

⁴⁾ The Threshold of Religion. London 1909.

⁵⁾ In Die Kultur der Gegenwart. Berlin 1905 Ed. P. Hineberg.

⁶⁾ „Esquisse d'une théorie générale de la magie“. L'Année sociol. VII. 1902—3.

⁷⁾ A Lang, The Making of Religion. London 1898.

⁸⁾ P. W. Schmidt, Der Ursprung der Gottesidee, eine historisch-kritische und positive Studie. I. Theil Münster I W. 1912.

⁹⁾ Mgr. Le Roy. La Religion des Primitifs, Beauchesne 3-a Ed. paris 1911.

Antropologii și sociologii înclină a crede că religia trebuie definită ca ceva *sacru* ori *tabu* — nu interesează dacă înăuntru este puțină *mana*.

„Religia“ devine astfel un termen vag și nedefinit, care cată să fie studiat și pentru acest motiv noi suntem în cercetare.

Vorbim de factorii, care influențează religia, factorii, care sunt de ordine materială, socială și personală, dar noi trebuie să cunoaștem înainte de orice natura fundamentală a religiei. Cum definim religia? Poate religia fi definită ca „*dorința efectivă de a fi în drepte relații cu puterea, ce se manifestă însăși în Univers*“¹⁾ ori putem defini religia ca o *sugestie către ideal*?²⁾ Dacă e așa, care sunt motivele? Andrew Lang zice în *Originile Religiei*: „N'am oferit o definiție a religiei, fiind-că nici una din câte s'au dat nu satisface pe toți cugetătorii. În general m'am încercat să arăt ceia ce eu însumi înțeleg prin religie. Consider ca religioase onorurile, pe care anumite rase le dau „celei mai sacre maiești a Regelui lor viu“, pe care-l consideră în mod deosebit bogat în *mana* sau putere transcendentală. Deasemeni consider ca religioase toate împăcărilor spiritelor, fie ale morților, fie ale spiritelor, care n-au fost nici odată întrupate; tot cultul zeilor și toată credința într'o ființă superioară,

¹⁾ W. Warde Fowler : *The religious Experience of the Roman people* London 1911 p. 8. De asemenea *Proceedings of the congress for the History of Religion Oxford 1908 vol. II p. 169.* cp. Dr. Frazer *The golden Bough* Ed. 2-a vol. I p. 62.

²⁾ Gustave le Bon op. citat p. 61 et seq. cp. E. Renan: *Etudes d'histoire religieuse* citat de E. Caro: *L'idée de Dieu* Paris p. 56.

supremă, nefiind obligatoriu de a fi privită ca spirituală, fie că credința este exprimată în vre-un cult ori nu.

„Aceasta-i mai mult o descriere de cât o definiție a ceea ce înțeleg eu prin religie și nu include religia Umanității, mai ales că nimeni n'o consideră pe aceasta ca forma originală a religiunii“¹⁾).

Aci iarăș vine chestiunea, dacă religia este o relație către supranatural sau nu. Căci, dacă umanitarismul e o religie, desigur atunci nu-i necesar — cel puțin în toate religiunile — de a avea supranaturalul.

Ce-i religia, ne întrebăm. Aceasta nu-i o chestiune de metafizică, nici de preistorie, ci e o problemă vitală a timpului nostru, pe care atât de multe școli încearcă să o rezolve. Indrăznesc a zice e o chestie de istorie, de antropologie; dar când eu zic antropologie, nu înțeleg studiul salbaticilor, ci studiul întregii vieți umane, — viața umană în toate manifestările ei, din care religia este un fel particular de activitate, un tip de purtare rațională²⁾. Ca să putem răspunde la această chestie, noi trebuie să cercetăm pretutindeni, în fiecare națiune, în fiecare popor, la fie care individ, în toată existența. Numai astfel vom putea descoperi adevărul, căci deplinul adevăr trebuie totdeauna căutat nu într'o singură parte, el trebuie căutat în istorie, în istoria popoarelor. „Tout ce qui est dans le folklore français se le trouve dans tous les autres; il n'y a pas

¹⁾ A. Lang: *The origins of religion*, London 1908 p. 110.

²⁾ James H. Leuba *A Psychological study of Religion; its origin function and future* New-York. 1912 pp. 4—5 et seq.

a proprement parler de folklore français, ou allemand ou italien, mais un seul folklore européen; et telle croyance ou telle légende, qui paraît isolée dans un coin isolé d'une province de France, est soudain rapportée par un voyageur dans des termes analogues ou identiques de chez quelques peuplades d'Afrique ou d'Australie ¹⁾“.

E exact; această *identitate* e admisă acum de școala antropologică și aceasta trebuie clarificată cât mai mult. Antropologia modernă ia ca punct de plecare unitatea sufletului omenesc. Inteligența umană e similară în atitudinile ei fundamentale pe tot globul pământesc. Ori cât de mari ar fi diferențele de rase și de mediuri sociale e posibilă totuș o înțelegere între toți oamenii. Argumentul cel mai puternic în această privință e că noi albi înțelegem, când pătrundem mai adânc și pe negri și pe galbeni și pe roșii și putem fi la rândul-ne înțeleși. Deci unul din adevărurile cardinale în Antropologie e *omogenitatea* vieții omului. ²⁾ Și dacă viața umană e omogenă și începe dela un izvor definit, se înțelege dela sine cât de mare însemnătate are cunoașterea acelu izvor.

În materie de religie, dacă supranaturalul e un motiv fundamental, e de cel mai mare interes ca noi să cunoaștem cum a fost el înțeles la început. Suntem cu toții de acord că viața e prea complexă în manifestările ei sociale din civilizația noastră

¹⁾ James Darmsteter: Romania X 286 citat de Lazăr Șăineanu: Basmele la Români, București 1895 p. 6.

²⁾ Dr. Tylor Primitive culture vol. I pp. 158—9 cp. Dr. Brinton op. cit. p 7—9; Dr. I. G. Frazer Golden Bough.

contemporană, ca să o înțelegem pe deplin. De aceea, ca să ne înțelegem pe noi mai bine, avem de studiat cultura inferioară, tocmai fiindcă acolo presupunem că ne vom găsi mai aproape de izvor. În acest chip s'a ajuns la importanța deosebită a religiunii popoarelor primitive. E de mare importanță a ști, care e cunoștința de Dumnezeu în societatea primitivă. Dacă acolo e un Dumnezeu, este el definit precum Dr. Frazer îl definește ?

„Prin Dumnezeu înțeleg o ființă supraumană, supranaturală, de natură spirituală și personală, care controlează lumea, ori o parte din ea, în general pentru bine și care e înzestrat cu facultăți intelectuale, simțiminte morale și puteri active, pe care le putem concepe numai prin analogia facultăților, simțimintelor și activităților umane, deși suntem obligați a presupune că în natura divină ele există într'un grad mai înalt, poate într'un infinit grad mai înalt, de cât corespunzătoarele facultăți, simțiminte și activități ale omului.

În scurt înțeleg prin Dumnezeu un spirit supranatural binefăcător, guvernatorul lumii ori a unei părți din ea, care se aseamănă cu omul în natura sa, deși îl întrece în cunoștință, bunătate și putere“ ¹⁾.

Este acest Dumnezeu, așa înțeles, universal ori numai într'o anumită parte a lumii? Ori el este conceptul special al popoarelor primitive? Dacă-i așa, de ce? Aceste-s chestiuni de cea mai mare importanță în Religiunea Comparată. Ele răspund nu numai

¹⁾ I. G. Frazer *The Belief in Immortality*. London 1913 p. 9—10 cp. G. H. M. Gwatkin: *The Knowledge of God and its Historical Development* Edinburgh 1906 vol. I p. 359.

dorinței noastre de a cunoaște pe Dumnezeu, dar și marelor probleme de Antropologie: 1) Cât de departe disting popoarele primitive *supranaturalul* de *natural*, 2) Ce înțelegem noi prin natural și dacă nu cumva acesta e subliniat de un înțeles supra-natural.

Trec peste problema revelației și evoluției. Această problemă, care în veacul trecut a tulburat atât de multe minți de elită, pentru noi, care trăim în vremea lui Poincaré, Boutroux și Bergson și-a schimbat întru totul sensul.

A fost un timp tocmai după Lamarck, Darwin, Haeckel, când era un mare conflict între filosofi și teologi asupra acestui punct și în special în privința conceperei originii religiunii.

Evoluționiștii mențineau că politeismul a fost cea dintâi formă de religie, după care s'a născut monoteismul lor. Dacă nu susțineau întocmai acest lucru, atunci afirmau că natura omenească a avut o dezvoltare uniliniară, adică progresul a continuat dintr'o definită formă primitivă către infinit.

Revelaționiștii mențineau că monoteismul a fost cea dintâi formă de religie și că acesta mai pe urmă a devenit politeism sau în alte cuvinte ei susțineau că regresul condițiilor istorice dintr'o absolută origină — „*dintr'o revelație primitivă* — a fost în adevăr infinit.

Pentru noi cei de azi, lucrurile se prezintă altfel. Noi suntem astăzi capabili de a reconcilia în metafizica noastră evoluția și revelația și a le privi întru totul ca compatibile. Dar tocmai pentru aceasta e absolută nevoie de studiul religiunii comparate,

care singură ne deschide calea în această direcție.

În afară de problemele puse asupra supranaturalului și naturalului, asupra conceperei Divinității ca personale ori impersonale, asupra Evoluției și Revelației, mai sunt multe alte relativ la diferitele rituri și datine ale popoarelor, relativ la sacrificiu rugăciune, meditație religioasă, relativ la inspirație și miracole. O sumă de probleme, care ne lămuresc asupra aceia ce e religiunea și idealului, pe care ea îl propagă. Toate vor trebui cercetate cu cel mai adânc interes, cu cea mai deplină seriozitate. Căci noi vrem să cunoaștem, ceea ce-i *universal*; în materie de religie, vrem să știm ceea ce-i permanent și ceea ce-i schimbabil, care-i esența și care-s manifestațiunile. Minte noastră cere soluții la asemenea probleme și noi nu putem rămânea liniștiți, până când nu găsim un răspuns.

Pentru aceasta încercăm definiții, încercăm clasificările faptelor, căci noi vrem să găsim *legea generală*.

Studiul religiunii așa dar nu-i un lucru ușor, în deosebi în forma, în care vrem noi să-l propunem.

El cere multă iscusință și mult dor de muncă.

Sunt atâtea factori, care trebuiesc avuți în considerație ¹⁾. Și dacă pentru tratarea pur istorică a religiunilor se cer atâtea precauțiuni, cu cât mai mult vor fi ele cerute pentru tratarea comparativă—unde, după cum cu dreptate observă Profesorul Jastrow: „câm-

¹⁾ Cp. F. B. Jevons: *The Introduction to the History of Religion*. London 1896 și J. E. Carpenter: *Comparative Religion in Home University Library*.

pul generalităților e atât de fertil și deci atât de atrăgător pentru diletanți“¹⁾).

Înțeleg greutatea subiectului. Nu oricine poate fi în mod propriu pregătit pentru el.

Toți pot intra, dar nu toți pot rămâne, căci mulți sunt chemați, dar puțini aleși. Dar oricine are dreptul să încerce. „C'est une belle science, qui vous cultivez, Messieurs, elle est noble, elle est digne, elle est élevée et elle est aussi utilitaire“²⁾.

---

¹⁾ M. Jastrow: *The study of Religion*. London 1901 p. 344 et seq.
²⁾ Cuvintele D-lui E. Guimet, directorul Muzeului Guimet la Congresul de istorie a religiunilor din Oxford.

FIINȚA RELIGIUNII

NATURA ȘI EVOLUȚIA EI

Știința Religiei are de obiect natura și manifestările religiei. Ea tinde să înțeleagă în mod precis *ce este religia*, să lămurească ceea ce-i legea divină.

Există în viața omului un fenomen, care își are caracterul lui specific, care reprezintă un deosebit mod de relație cu mediul înconjurător, ceva, care e în afară de dispozițiunile noastre intelectuale, emoționale și active, ceva, care nu-i nici știință, nici artă, nici morală și totuș e de toate și mai presus de toate.

Religia se reprezintă ca o *atitudine* distinctă a vieții umane, în care cugetul și simțirea și voința iau parte comună, în care frica de necunoscut se amestecă cu credința în o putere supranaturală, în care iubirea și admirația se asociază dorului neclintit de a ajunge idealul.

Formele, pe care le îmbracă religia în transformarea ei continuă, sunt nenumărate. Ea e un fenomen integral, psihic și istoric totodată. Ca să înțelegem

ce-i religia în esența ei, va trebui să cercetăm toate formele de religii, va trebui să cunoaștem istoria tuturor religiunilor, care comparate între ele ne vor indica aceea ce-i comun și ceea ce-i deosebit pentru fiecare în parte, aceea ce-i universal și cea ce-i particular. Numai după ce vom cunoaște istoria religiunilor, după ce vom fi cercetat în fiecare țară felul cum se prezintă diferitele ceremonii și rituri, organizațiile eclesiastice și diferitele credințe de interpretare a *supranaturalului*, după ce vom fi parcurs în parte cu fiecare atitudine religioasă specială la diferitele popoare — ca să prindem astfel firul genetic al evoluției religioase — numai după aceea, vom putea spune că știm în adevăr în ce privește religia. Faptele trebuie să premerge totdeauna teoriilor. Faptele istorice în realitatea lor au darul convingerii depline asupra rolului, pe care religia îl are în viața socială pentru sufletele oamenilor.

Înainte de a începe însă istoria religiunilor, e de absolută nevoie a avea o idee generală asupra religiunii. Există în religii ceva universal, ceva care aparține tuturor religiunilor, ceva constant în orice manifestare religioasă. Aceasta formează caracterul specific al religiunii. Odată acesta cunoscut e introducerea cea mai bună în clarificarea realității religioase.

Diferiți oameni de știință s-au ocupat cu religia și au exprimat deosebite vederi în această privință. Cred că prezintă un deosebit interes a cunoaște părerile mai principale asupra definiției religiunii. Ele ne indică metoda de cercetare și ne lămuresc asupra subiectului. Deja, în capitolul precedent, am

amintit de anumiți savanți, care s-au ocupat cu religia și care au formulat diferite păreri asupra originii și dezvoltării ei. Vom proceda acum mai departe.

E în deocomun admis că avem mai multe dispozițiuni în raportul nostru cu natura, că cel puțin trei facultăți primare rezidă la baza sufletului nostru, care determină felul de a fi al individului. Aceste-s cele trei facultăți ale cugetării, simțirii și voinții, care corespund evident cercetării intelectuale, activității emoționale și practice de toate zilele ¹⁾. După felul cum se diferențiază aceste, după cum una preponderază mai mult ca cealaltă, avem oameni de cugetare, de emoții, de acțiune. De aici s-a mers mai departe, crezându-se că facultățile omului sunt separate și că lucrează una fără alta. Pornind dela această concepție, s-a căutat a se da definiții religinii, descriind-o fie în termeni intelectuali ca Hegel, Guyau și Max Müller, fie ca o manifestare de sentiment ca Schleiermacher, fie ca un cod de legi, ori o exprimare a voinții ca Schopenhauer, Kant, Comte.

Cercetările psihologice de astăzi și progresul Antropologiei în general nu ne mai îngăduie de a privi astfel lucrurile. Azi știm cu toții că în viața psihică toate laturile personalității participă, că în religie deci, nu poate fi vorba de o facultate în parte, ci de toate împreună. Voința, sentimentul, intelectul participă toate împreună în constituția religinii ²⁾. Sufletul omului în întregimea lui, întreaga perso-

¹⁾ J. Arthur Thomson: Introduction to science. Home Univ. Libr. p. 8-9.

²⁾ James H. Leuba : The psychological origin and the nature of religion, London 1909 p. 2 seq. p. 8.

nalitate tinde într'o anumită direcție, în cătarea unui anumit ideal, îmbrățișând anumite forme, care alcătuesc esența religiunii.

S'a cătat a se deosebi apoi între religia internă și externă, între ceea ce corespunde stării interioare a sufletului nostru ca pietatea, evlavia, credința și diferitele manifestări ca ceremonii, rituri, culturi, care alcătuesc partea externă a religiunii. Dar observațiunile făcute asupra fenomenului religios ne-au arătat că nu se poate una fără de alta. Religia nu-i numai ceva intern, ci-i totodată și o exteriorizare a imboldului intern. După cum corpul și sufletul sunt vecinic împreună, așa riturile vecinic însoțesc simțirea internă religioasă.

Instinctiv vorbind religia e una. In fiecare om există o inclinație deosebită, ceva unic, care-l atrage către mister, către misticism. Există în natura omului *un mod particular de purtare*, care alcătuește elementul vital al religiunii.

Urmând pe D-l W. Warde Fowler ¹⁾ celebrul istoric englez, în literatura latină din timpurile cele mai vechi, până la ivirea creștinismului, cuvântul „religio“ a avut o mulțime de sensuri și de multe ori din cele mai curioase și neașteptate, dar toate se reduc la două tipuri principale, din care unul probabil e mai vechiu decât celălalt. Unul reflectă simțământul natural al latinului, când e față în față cu supranaturalul sau supra normalul, înainte ca Statul cu sacerdoțiul său și cu dreptul său religios să fi

¹⁾ W. Warde Fowler : The latin history of the word Religio in The Transactions of the congress for the History of religion. Oxford.

intervenit să liniștească acest simțimânt. Altul exprimă atitudinea cetățeanului din Stat către supra-natural, acum realizabilă fără frică ori îndoială în forma zeităților recunoscute de statul său.

Domnia-sa explică întrebuițarea acestor două sensuri și dat fiind autoritatea sa, nu ne putem îndoii de adevăr. In ceea ce privește sensul întâi, cum e și natural, omul prin experiență a început a înlătura ceea ce nu-i era convenabil, ceea ce-i producea frică (*metus*).

„*Loca religiosa*“, „*dies religiosi*“ n’au fost proclamate ca atare de administratorii oficiali ai lui „*jus divinum*“. Nu se găsește niciun indiciu în această privință în *Corpus Inscriptionum*. La început „*religiosum*“, e contrastat cu „*sacrum*“ și religia e mai mult superstiție ¹⁾).

Fapt însemnat este că religia n’a fost personificată ca o zeităate așa cum a fost pietas, sanctitas și aproape toate virtuțile. „Ea nu e o virtute, ea nu duce neceșar la un definit curs de acțiune și nu încorporează niciun sens de datorie ori acțiune morală: ea e înainte de toate și în mod esențial un simțimânt, la care natura umană e expusă în anumite condițiuni“.

Al doilea sens e admirabil ilustrat în Cicero, în operele lui *De legibus* și *De natura Deorum*. Cuvântul „*religio*“ vine dela „legere“ zice Cicero și D-l Fowler aprobă. „Qui omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, deligenter retractarent et tanquam relege-

¹⁾ Cp. W. Warde Fowler: The religious experience of the roman people pp. 24—41.

rent, sunt dicti religiosi ex relegendo, ut elegantes ex elegendo, tanquam a diligendo diligentes, ex intelligendo intelligentes: his enim in verbis omnibus in est vis legendi eadem quae in religioso¹⁾.

În orice caz derivația lui Lactanțiu din religare e imposibilă. Asemeni nu poate fi admisă derivația propusă de fericitul Augustin din verbul reeligere.

Scriitorii creștini au căutat să dea un sens special cuvântului religie și în aceasta au reușit.

„Religio“ acum putea fi aplicată tuturor crezurilor, însă aveam „religio Deorum“ și „religio Dei“ sau cum se prezintă cazul în Octavius al lui Minucius Felix, pe la sfârșitul secolului II al erei noastre, „nostra religio vera religio“²⁾ Acest sens e general în secolul al III-lea. Lactantiu scria: „nostra religio eo firma est et solida et immutabilis, quia mentem ipsam pro sacrificio habet, quia tota in animo colentis est“³⁾.

Astfel înțelesul cuvântului religie a variat succesiv însemnând: 1) frică naturală, teama, pe care omul semicivilizat o simte dinaintea a ceea ce nu poate explica 2) cultul, prin care el se silește să împace puterile nevăzute, împreună cu scrupulul, pe care îl simte, dacă expiarea e în cel mai mic grad imperfectă 3) întreaga sferă a cultului împreună cu credința în supranatural, văzută din punctul de vedere filosofic 4) diviziunile concurente ale sferei cultului și credinței, fiecare fiind acum o „religio“ iar credința creștină fiind pentru creștin „vera religio“⁴⁾.

¹⁾ Cicero: De natura Deorum. Lib. II. Cap. 28.

²⁾ In Octavius 38, 2

³⁾ In De justitia 5, 19.

⁴⁾ O complectă dare de seamă asupra evoluției sensului religiunii e în concluzia cărții d-lui W. Warde Fowler: The religious experience of the roman people pp. 452—469.

Religia denotă deci un complex de stări sufletești : frică, teamă, respect, superstiție, pietate, fiecare din aceste atitudini preponderând după gradul de cultură, în care se află omul.

La Greci avem cuvintele : *Ευσέβεια, θρησκεία, λατρία πιστις*, care toate ne arată partea internă a sufletului omenesc în această atitudine specială, de care ne ocupăm. Spiritul grec mai idealist câtă să pătrundă mai adânc în înțelesul vieții.

Iudeii întrebuintează cuvântul *berit*, care înseamnă legătură : „Acum de veți asculta de vocea mea și veți păzi legământul meu, veți fi mie popor ales între toate popoarele, că al meu este tot pământul ¹⁾“.

Popoarele exprimă înțelegerea lor asupra Universului și Celui care-l conduce în diferite feluri, după caracterul lor etnic, după experiența lor socială, în sfârșit după idealul urmărit.

În India, fiecare e convins că orice există în lume este manifestarea lui Dumnezeu și religia e înțeleasă ca atare : „Mă plec înaintea lui Dumnezeu iarăș și iarăș, înaintea lui Dumnezeu, care e în foc și apă, care pătrunde întreaga lume, care e în recolta anuală, ca și în arborii vecinici ²⁾“.

În lumea științifică de azi nu-i unitate de vederi asupra înțelesului religiunii. O definiție sigură a religiunii nu s-a dat și va trece încă multă vreme, până când aceasta se va întâmpla. Colectiionarea faptelor, observărilor și analizelor nu s-a isprăvit încă și mulți se îndoesc, dacă se va isprăvi vre-

¹⁾ Exod 19,5.

²⁾ Rabindranath Tagore : Sadhana, London, 1913 p. 17.

dată, dat fiind că natura umană e ceva, care e în vecinică mișcare, în continuă dezvoltare. Totdeauna va fi dar o parte necunoscută. D-l C. C. I. Webb, profesor de Religie comparată în Oxford e dispus să apere această atitudine, că religia nu poate și nici n-are nevoie de a fi definită. „Nici relativ la religie, nici la frumusețe nu se poate da o definiție anumită, care să ne oblige, de a refuza recunoașterea uneia din ele în instanțe, pe care definiția le-ar exclude, ori de a le recunoaște în ade-văr în instanțe, pe care ea le-ar cuprinde“¹⁾).

Religia e ceva atât de complex, zic alții, că nu poate fi încătușată în sfera îngustă a câtorva cuvinte.

Această e o vedere prea exclusivistă însă, pe care o respingem dela început. Noi înțelegem că putem găsi formule generale, care să exprime pe deplin fenomenul religios, această atitudine specială a vieții omului.

Ne oprim pentru un moment asupra diferitelor școli, care au formulat cu mai mult sau mai puțin succes diferite teorii asupra religiunii.

Mulțimea tuturor gânditorilor și cercetătorilor în religie cred că poate fi împărțită în cinci grupe: 1) școala filozofică 2) istorică 3) sociologică 4) psihologică 5) antropologică.

Din toate aceste direcțiuni de gândire, vom căpăta o lumină mai vie asupra ființei religiunii, asupra esenței ei și formelor, ce ea le îmbracă în decursul timpului, ne vom lămuri asupra complexului fenomenelor religioase.

¹⁾ C. C. I. Webb: Problems in the relations of God and Man. London 1911 p. 4.

Școala filosofică

Filosofia timpului nostru desigur nu mai e filosofia de înainte de Hume, Kant, Comte. Datorită criticilor făcute de acești mari cugetători, teoriile mitologice și simboliste asupra religiei au dispărut. Absolutismul scolastic nu mai are căutare.

Filosofia religiei astăzi pune problema ființei religiei cu totul deosebit. Se înțelege din ce în ce mai mult și în filosofie, că cunoașterea adevărului e în strânsă legătură cu experiența sigură a vieții. Filosofia prin natura ei caută adevărul ultim, valoarea lumii în adâncimea ei, valoarea lucrurilor. În religie ea vrea să știe care e esența religiei, care e valoarea ei, care e ultimul ei adevăr. Căutând a da explicații acestor chestiuni, filosofii cred a lămuri problema religiei în adâncul ei.

Dar câtă prudență nu trebuie în o atare cercetare!

„Deși prudența în ea însăși nu-i nici virtute, nici sfințenie spirituală, totuși fără prudență sau în opunere cu ea nu poate exista nici virtute, nici sfințenie“. ¹⁾

Direcția cea nouă ne vine din Germania.

După Lotze ²⁾ se începe a se vorbi de adevărata valoare a lucrurilor (Die Geltung), de acea posibilitate absolută a aducerii realității la cunoștință. Există *realitatea*, care e un *haos*, din care spiritul nostru în virtutea acelei posibilități scoate lumea armonică — *cosmosul*. Spiritul nostru are anumite

¹⁾ Samuel T. Coleridge : Alms to reflexion.

²⁾ Hermann Lotze: Mikrokosmos, Leipzig 1864 și Grundzüge der Religionsphilosophie, Leipzig 1882.

forme de cugetare, sub care apercepe realitatea și care ne duc în lumea deosebită a *valorilor*. Lumea ne apare în diferite feluri după interesul, pe care-l urmărim. Altfel o va concepe un chimist, altfel un biolog, altfel un teolog. Există în noi anumite necesități, trebuințe, care ne fac să atribuim lucrurilor o anumită importanță, o anumită valoare. Fiecărei trebuințe îi răsare o valoare. Astfel trebuințelor intelectuale, estetice, etice le corespund valorile adevărului, frumosului, binelui ¹⁾. Aceste valori nu-s empirice, ci-s apriorice, sunt încă absolute.

↳ După acest fel de a privi lucrurile, religia este o valoare (Der Wert), care corespunde unui simțimânt, unei necesități. „Ceeace totdeauna duce pe oameni la religie este nevoia de a ști pe deplin asigurate bunurile lor cele mai mari — viața, sufletul și scopurile aspirațiunilor celor mai înalte ²⁾.” ↳ În lupta pentru existență, idealurile se pierd. Dorința vie, care duce la religie, e ca anumite idealuri să continue existența lor. Dar mai mult, în religie există convingerea fermă a conservării idealului. *Religia este credința, știută ori neștiută, în continuitatea valorilor* ³⁾...

Sunt în special trei valori absolute: valoarea logică, valoarea etică și valoarea estetică. Aceste valori îs deosebite după normele, de care se conduc și după scopul, pe care-l urmăresc.

Nu există incompatibilitate între ele, ci toate se

¹⁾ Harold Höffding : Der Menschliche Gedanke, Leipzig 1911 p. 411.

²⁾ Höffding op. cit. p. 412.

³⁾ Ibid p. 413.

reîntregesc reciproc. Intregirea lor se face în valoarea absolută a religiunii ¹⁾).

„Sensul vieții noastre atârnă de aceasta, că în realitate lumea e una și aceeași. Și nu numai că lumea singură dă sensul vieții noastre, ci ea însăși în mod deslușit e plină de valoare, fiindcă ea rămâne egal aceeași și se afirmă pe sine, când noi depășim dela Adevăr spre Frumos sau Bine. Singura condiție, pe care trebuia să o stabilim pentru tot ce e plin de valoare, este astfel îndeplinită: afirmarea de sine însăși prin trecerea în o nouă încercare, care devine o realizare în o nouă formă.

Am găsit afirmarea de sine înăuntru logicei, estetice și etice și-am văzut că nu-i un altfel de afirmare de sine și de aceea nu poate exista un alt grup de valori înăuntru lumii. Lumea ca un tot va fi deci plină de valoare, când această afirmare de sine va duce dela un grup de valori la un altul și astfel lumea conexiunii în totalitatea ei, se va realiza iarăși în totalitatea moralului și frumosului“ ²⁾).

„Religia ca și filosofia trebuie să iasă din lumea întâmplărilor și să depășească experiența“ ³⁾).

Scopul ei e înțelegerea identității lumilor valorilor și *conceperea totalității lumii însăși ca supremă valoare* ⁴⁾).

După această concepere a vieții există ceva în

¹⁾ Hugo Münsterberg: Philosophie der Werte: Grundzüge einer Weltanschauung, Leipzig 1908 pp. 395—436, cp. B. Bosanquet: The principle of individuality and value, London 1912 și A. Sabatier: Esquisse d'une philosophie dela religion, Paris.

²⁾ Münsterberg p. 401.

³⁾ Ibid p. 402.

⁴⁾ Ibid p. 402.

natură, care o transcendează, există o *idealitate*, care determină acțiunile noastre. Această teorie a cunoștinții — căci e vorba aci de o teorie a cunoștinții — adaugă empirismului științelor pozitive un sens spiritualist, transcendent. Există o lume întregă mult mai mare, de cât o afirmă experiența noastră zilnică, în care voința omului trebuie să-și supună idealurile cele mai înalte¹⁾. Cât de mare importanță are pentru știința religiunii și pentru religia însăși această metodă de cercetare ne-o spune Dr. Ernest Troeltsch:

„Numai când empirismul și raționalismul, psihologia și teoria cunoștinții se unesc, devine Știința Religiunii o știință a religiunii și nu o negare a religiunii, ori o știință contra religiunii, sau o simplă descriere a religiunii, fără știință. Principalul într-o tratare științifică a religiunii este ca să i se lase religiunii suavitățile și vitalitatea ei, mistica și irationalitatea ei, în virtutea cărora ea singură este și să îngăduie totuși o critică și o regulare, o absorbire de sine și o desvoltare a vieții religioase, în virtutea cărora ea e și poate deveni mai mult, de cât pare a fi de fapt, în manifestările ei tulburi de masă“²⁾.

Școala istorică

Această direcțiune își propune să cerceteze ființa religiunii în diferitele manifestări ale Evoluției religioase, pe terenul religiunilor istorice ale Chinezilor, Indienilor, Perșilor, Semitiilor, Egiptenilor, Grecilor,

¹⁾ Höfding op. cit. p. 412.

²⁾ Ernest Troeltsch : *Psychologie und Erkenntnistheorie in der Religions Wissenschaft*, Tübingen 1905 p. 53.

Romanilor, etc. În afară de ori ce preocupări filosofice, ea cercetează religiunea în manifestările ei exterioare și nu-i de mirare, dacă va da deosebită atenție ceremoniilor și riturilor, datinilor și cultului popoarelor. Esența religiei, după această școală, se cuprinde în riturile și dogmele diferitor biserici. De altfel prima ei tendință e de a descrie faptele, de a da seama de cât mai multe manifestări religioase, fie într'un cerc determinat al unei țări, fie în zona întinsă a religiunilor pământului.

E o direcție descriptivă mai mult, această școală, care este reprezentată în mod excelent de colaboratorii revistei de istorie a religiunilor — *Revue de l'histoire des religions* — de sub conducerea d-lor Paul Alphandery și René Dussaud și care numără printre promotorii ei pe Chantepie de la Saussaye și Salomon Reinach și Conte Goblet d'Alviella.

D-l Salomon Reinach în cartea sa de istorie a religiunilor — *Orpheus* — atât de clar și limpede scrisă, dar de multe ori și atât de ușoară în emiteria părerilor, definește religia prin „un ensemble de scrupules qui font obstacle au libre exercice de de nos facultés”.¹⁾

Religia e astfel după marele istoric și arheolog francez o adunare de scrupule, care împiedcă exercițiul liber al facultăților noastre. D-sa e influențat foarte mult de prezența acelu element, recunoscut acum ca esențial în religie, de *tabu* și definește religia numai sub auspiciile acestei noțiuni. E însă o definiție exclusivistă, care nu cuprinde toate da-

¹⁾ Salomon Reinach: *Orpheus* Ed. 1909 p. 5.

tele experienții religioase. ¹⁾ Un pas mai departe îl face d-l René Dussaud în introducerea sa la istoria religiunilor, când definește religia: „un ensemble organisé de croyances et de rites, qui se propose d'accroître et de perpétuer le principe de vie de l'individu, du groupe et de la nature“ ²⁾.

După cum se vede, această definiție trece mai departe de ceremonii și rituri și adaugă ca esențial pentru religie creșterea și perpetuarea principiului vieții, fie din individ, din grupul social ori din natură. E de discutat întru cât tendința voluntaristă a perpetuării principiului vieții e un element esențial în religie.

Totuș e recunoscut de toți istoricii religiunii că există „ceva mistic“, care transcendează formele religioase concrete. Lămurirea acestui ceva nu poate aparține istoriei, ea aparține psihologiei ori filosofiei și din pricina aceasta o definiție completă a religiei nu se poate prinde numai prin ajutorul istoriei. Istoria netăgăduit ne aduce lumini, care ne deschid calea înțelegerii sigure a religiunii. Dar nu toate luminile!

În general istoricii se feresc de a da o definiție generală religiunii. Ei se mulțumesc cu descrierea vieții religioase a diferitor popoare și scoaterea la lumină a textelor, care ne indică mai mult ca ori ce imboldul spiritului religios.

Câtă lumină asupra religiunilor orientale nu ne-au adus cărțile sfinte din orient — *The sacred Books*

¹⁾ O critică a acestei definiții vezi în A. Loisy, *Apropos d'Histoire des religions* pp. 49 foll.

²⁾ René Dussaud: *Introduction a l'histoire des religions*. Paris 1914, p. 290.

of the East? Câtă lumină nu ne dă *Biblia*? Textele ne dau baza sigură, pe care putem să speculăm ¹⁾).

În definitiv, religia ca fenomen de manifestare a vieții își are istoria sa și nu se poate să fie pe deplin înțeleasă, cât timp nu i se cunoaște această istorie. Istoria religiunilor ne arată cum conștiința popoarelor vecinic s'a îndreptat către *puterea prea înaltă*, de cât care o alta mai mare nu poate fi concepută, cum sufletul neamurilor totdeauna e mânat de un dor deosebit de a ajunge lumina cea desăvârșită a Ființii supreme.

Nimic mai mult ca istoria nu ne întărește credința noastră în *providență*.

Religia după istorie apare în raportul omului cu Dumnezeu. Dumnezeu este reprezentat sub diferite forme după epoce și localități. De la animismul totemic al religiunilor primitive și până la monoteismul personal al religiunilor popoarelor civilizate e o scară întinsă de reprezentări; dar *divinitatea* totdeauna atrage firea omenească în aspectele ei cele mai înalte de adevăr, de bine și frumos.

Școala sociologică.

În timpul din urmă, a produs mare vâlvă în cercetarea fenomenelor religioase, școala sociologică franceză. E meritul d-lui E. Durkheim și al colaboratorilor din *l'Année sociologique*, între care se numără persoane de notorietate, ca d-nii Hubert, Mauss,

¹⁾ Vezi Edw. Lehmann: *Textbuch zur Religions-geschichte*, Leipzig 1912. ori „The American lectures on the History of Religions“ în diferite serii.

Levy Bruhl, de a fi atras atenția asupra valorii elementului social în religie. Definiția d-lui Durkheim asupra religiei este: „un système solidaire de croyances et de pratiques relatives à des choses sacrées, cet-à-dire séparées, interdites, croyances et pratiques qui unissent en une même communauté morale, appelée Église, tous ceux qui y adhèrent ¹⁾“. Religia așa dar consistă din credințe și practici relative la lucruri sfinte, care unesc pe toți, care aderă la ele în o comunitate morală, numită biserică. *Biserica, comunitatea morală e un element esențial al religiunii.*

D-sa bazează această afirmație pe studiul organizațiunii totemice a popoarelor primitive, în special a Australienilor, care după cum știm se împarte în clanuri totemice, adică în grupe sociale, având fiecare o emblemă deosebită în un animal ori plantă ²⁾. Pe de altă parte religia e un sistem de credințe și practici relative la lucrurile sfinte, adică lucrurile oprite, separate.

În introducerea sa la istoria religiunilor a d-lui P. D. Chantepie de la Saussaye, d-l Henry Hubert concludă: „*La religion est l'administration du sacré* ³⁾“.

Dela aceeaș idee a ceea ce-i sacru pornesc în studiul din *L'Année sociologique* d-nii Hubert et Mauss ⁴⁾ afirmând-o ca fundamentală tuturor riturilor ca atare.

¹⁾ E. Durkheim : Les formes élémentaires de la vie religieuse Paris 1912 p. 65. cp. *L'Année sociologique* I p. 22.

²⁾ Spencer and Gillen : Native Tribes of Central Australia și Northern Tribes of Central Australia, London 1899 și 1904.

³⁾ Chantepie de la Saussaye op. cit. p. XLVII.

⁴⁾ *L'Année sociologique* vol. VII. „Esquisse d'une théorie générale de la magie“.

În privința definiției *sfințeniei*, ei găesc că-i foarte greu de definit, că-i ceva sui generis și că poate fi descrisă mai mult negativ, ca ceva care implică în sine o eficacitate, ce-i scoasă pe cale nemecanică. Astfel riturile sunt definite ca „tehnice, mistice și tradiționale“. Riturile mistice se deosebesc de celelalte tocmai prin acea eficacitate nemecanică, care-i specifică fenomenelor magico-religioase și care-i concretizată în cuvântul polinesiac *mana*. Religia se deosebește de magică prin aceea că-i recunoscută de utilitate socială, pe când magica cuprinde în sine tot ce-i oprit,-illicit. Religia are o realitate socială, care-i fără greș și care în societatea primitivă e ca un fel de politică practică, conducătoare în toate.

Școala sociologică își ia exemplele din cultura primitivă și de sigur e mult de obiectat aci. De ce adică cultura superioară ar fi exclusă ca motiv de studiu?

Dar punctul de discuție reîncepe acolo, unde școala sociologică afirmă că noțiunea de *sacru* trebuie căutată în reprezentațiunile colective. Există o psihologie socială aparte. În grupul social, din care face parte, omul își exaltează mintea și ajunge să perceapă ceea ce individual nici-odată n-ar putea percepe, ajunge să creadă în puteri extraordinare, în lumea lucrurilor sfinte-sacre ¹⁾.

Filosofia direcțiunii din *L'Année sociologique* este expusă de d-l Levy Bruhl ²⁾. D-sa critică postulatul, în de comun admis, al școlii antropologice engleze

¹⁾ E. Durkheim: *Les formes élémentaires de la vie religieuse* p. 313.

²⁾ Levy Bruhl: *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, Paris 1910.

că „spiritul uman este totdeauna și ori unde asemănător cu sine însuș“.

Animismul d-lor Tylor, Lang, Frazer și școlii lor implică această identitate.

În contra acestei identități se citează idea tipurilor mentale deosebite după tipurile sociale „l'idée de types de mentalité différent entre eux comme les types de sociétés“. „Un tip social definitiv, care are instituțiunile sale, va avea de asemeni necesarmente și mentalitatea sa proprie.

La tipuri sociale diferite vor corespunde mentalități diferite, cu atât mai mult cu cât instituțiunile și moravurile înșeși nu sunt în fond decât un anumit aspect de reprezentațiuni colective...“¹⁾.

Aceasta-i argumentarea școlii franceze.

Mai departe d-l Levy Bruhl menține că popoarele primitive nu-s logice, ci *prelogice*. Omul primitiv nu cugetă ca noi, ci în un mod deosebit, *mistic*; el percepe lucrurile sub spectrul vieții grupului, din care face parte. Caracterul mistic e general în diferitele proprietăți atribuite plantelor, animalelor, părților corpului uman, ființilor neînsuflețite, pământului, formelor obiectelor fabricate, etc.

Analizând percepțiunea, pe care primitivii o au despre imagini, portrete, nume, umbre, vise, conchide asupra caracterului—natural și supranatural deodată—al realității, pe care ei o percep. La ei toată realitatea e mistică, lumea vizibilă și invizibilă e una.

---

¹⁾ Les fonctions mentales dans les sociétés inferieures. Paris 1910, pag. 19.

Nu există acea diferențiere, care caracterizează societățile culte, în care raționalul bazat pe ceea ce-i vizibil, e criteriu de conducere în viață.

Teza susținută de această școală e exagerată.

Diferențele între cultura primitivă și cea superioară, dacă sunt, desigur că nu-s datorite numai reprezentărilor colective. Punctul de plecare apoi e întru totul nelegitim. A crede că idea de timp și spațiu, că idea religioasă se datorește exclusiv reprezentării colective, neglijând psihologia individului, e o eroare. A face abstracție de individ e tot atât de enormă greșala, ca și a uita mediul social, în care el se dezvoltă.

Omul și societatea totdeauna au fost împreună și totdeauna s'au influențat reciproc. Dar individul își are partea lui hotărâtoare în dezvoltarea culturii. Ca atare, Religia trebuie privită și din acest punct de vedere.

Școala psihologică

Cercetarea psihologică a religiei — adică pătrunderea stărilor sufletești și motivelor, care condiționează experiența religioasă — e întru totul nouă. Până acum se studia mai mult trecutul religiunilor, din care se căuta valoarea ființei religiei, de acum încep să se facă cercetări și asupra religiei prezentului. Se cercetează diferitele fenomene, se caută legătura cauzală între ele, se fac diferite observări și experimente, se încearcă formularea diferitelor tipuri și categorii.

Empirismul a învins în știința religiei. Analiza psihologică a conștiinței religioase însăș e punctul

culminant al acestei direcțiuni, care, dacă în Europa nu ne-a dat decât doar pe un Ribot și un Wundt, în America însă ne-a dat o serie întreagă de savanți pe William James, George A. Coe, Edwin Starbuck, G. Stanley Hall, James Leuba, E. A. Ames, I. King etc...

E meritul acestei școale, de a ne fi luminat pe deplin că e o nebunie a încerca o filozofie a religiunii, fără ca mai întâi să cunoaștem acele tendințe și procese mentale, cu care noua psihologie se ocupă în deosebi, e meritul ei de a ne arăta un vast material nou, pe care trebuie să-l cercetăm ¹⁾.

Prospectul revistei „The American Journal of Religious Psychology and Education“ editată de Dr. G. Stanley Hall ne descrie câmpul noilor cercetări. El va cuprinde: psihologia convertirii, patologia religioasă, inspirația și revelația, confesiunea, credința, rugăciunea, moartea, păcatul și degenerarea, sacrificiul și renunțarea, cultul, vindecarea... făgăduințele — jurămintele etc.

Scopul acestei școale e de a cerceta tot ce cade în domeniul experienței, toate fenomenele religioase — sub orice înfățișare a lor.

Să vedem cum privesc religia cei doi mari campioni ai școlii americane William James și James Leuba.

După W. James religia e o *opțiune*, o alegere, nu intelectuală ci voluntară, mai mult chiar instinctivă — a *momentous option*, a *forced option* ²⁾. Re-

¹⁾ Louis H. Jordan op. cit. p. 291.

²⁾ William James: The will to believe, London 1910 p. 26 seq.

ligia e o ipoteză vie¹⁾ asupra vieții, în care avem deplina libertate de a crede. „In concreto, libertatea de a crede cuprinde numai acele opțiuni vii, pe care intelectul individului nu le poate rezolva prin sine însuș“²⁾ Valoarea religiunii e în practica vieții, în utilitatea ei.

Părerile sale asupra religiunii sunt expuse complet în cartea sa: Varietățile experienței religioase „*The Varieties of religious experience*“ care cuprinde o serie de conferințe dezvoltate la Edinburgh, în anii 1901 și 1902. Subiectul său e natura omenească în sentimentele și impulsele ei religioase³⁾. Documentele umane, care-l interesează mai mult, sunt cele ale oamenilor mai desăvârșiți în viața religioasă, la care religia nu-i un simplu obicei—o imitație, ci o *febră acută*.⁴⁾ El cercetează cu cea mai mare acuratețe experiența religioasă a acestora.

În capitolul „Religie și neurologie“⁵⁾ protestează contra materialismului medical, după care un Sf. Paul ar fi un epileptic, Sf. Teresa o isterică, Sf. Francisc de Assisi un degenerat ereditar⁶⁾ și că să pue problema în modul cel mai larg⁷⁾. Recunoaște „că sunt momente de experiență sentimentală și mistică, care aduc cu ele un enorm sens de autoritate internă și iluminare“⁸⁾ Temperamentul psihopatic

¹⁾ ibid. 27.

²⁾ ibid. p. 29.

³⁾ William James: *The Varieties of religious experience*, London 1911. p. 3.

⁴⁾ ibid p. 6.

⁵⁾ ibid. pp. 1 — 25.

⁶⁾ ibid p. 13.

⁷⁾ ibid. p. 13.

⁸⁾ p. 16.

poate să fie un mijloc puternic, de a ne duce în imperiul adevărului religios, în care omul normal nu poate pătrunde¹⁾.

Și apoi criteriul de judecare al acestor fenomene trebuie căutat în *luminarea imediată, în rațiunea filosofică și în ajutorul lor moral*²⁾.

Religia trebuie judecată după rezultatele ei, nu după originile ei³⁾. După faptele voastre vă vor cunoaște pre voi...

E marele merit al lui W. James, de a ne fi atras atenția asupra rolului personalității în religie⁴⁾ și mai ales asupra realității invisibilului. În capitolul „Realitatea nevăzutului“⁵⁾ studiază credința în obiecte, pe care nu le putem vedea, acea ordine nevăzută, cu care noi căutăm să ne punem în armonie, privind aceasta ca supremul bun⁶⁾.

Tema lui e „existența în mecanismul nostru mental a unui sens al unei realități prezente, mult mai întinsă și mai generală, decât aceea pe care ne-o procură simțurile noastre speciale“⁷⁾. Există în conștiința umană sensul unei realități, simțământul unei prezențe obiective, o percepție a ceva mai mult — „*something more*“. Orcât, experiența zilnică ne-arată⁸⁾.

El aduce o mulțime de citate în favoarea aserțiunii sale. Iată spre curiozitate un testimoniu adus de pro-

¹⁾ p. 25.

²⁾ p. 18.

³⁾ p. 21.

⁴⁾ p. 29.

⁵⁾ *ibid.* pp. 53—77.

⁶⁾ p. 53.

⁷⁾ p. 63.

⁸⁾ pp. 58, 50, 60 seq.

fesorul Flournoy din Geneva dela o doamnă, care avea darul scrisului automat. Ea zice : „Ori de câte ori practic scrisul automat, ceea ce mă face să simt că nu-i datorit eului subconștient, e simțimântul, pe care totdeauna îl am, de prezența unei persoane străine, externe de corpul meu. Câte odată e atât de bine caracterizată, că aș putea să-i dau poziția ei exactă. Această impresie a prezenței acestei ființe e imposibil de a fi descrisă. Ea variază în intenzitate și coloritate după personalitatea, de la care scrisul se declară că vine. E cineva, pe care îl iubesc, o simt aceasta imediat înainte de a veni ori ce scris. Inima mea pare să recunoască aceasta“. 1)

Asemenea cazuri apar foarte des în fenomenul religios, care admite ca condiție sine qua non atari ființi superioare.

„Dumnezeu e întru totul real pentru mine. Eu vorbesc cu el și adesea primesc răspunsuri,“ zice un tânăr de 27 de ani 2), iar un tânăr de 17 ani continuă: „Câte odată mă duc la biserică, stau jos, mă asociez la slujbă și înainte de a pleca simt ca și cum Dumnezeu e cu mine de-a dreapta mea, cântând și cetind psalmi cu mine... Și iarăș simt ca și cum eu aș sta de partea lui și-aș pune brațele mele în jurul lui și l'aș săruta... Când mă împărtășesc la altar, încerc să intru în legătură cu el și în general simt prezența lui“ 3).

Asemeni mărturisiri sunt aduse de la bărbați și

1) ibid. p. 62.

2) p. 71.

3) p. 71.

femei, de toate vârstele, dela cele mai fragede până la cele mai înaintate.

Cum vedem, pentru James, religia e ceva ce aparține experienței, ceva care se poate experimenta. Și punctul principal în religie e obiectivitatea ei. Psihologii recunosc astăzi acel ceva „mai mult“ ca real ¹⁾ Subconștientul e în zilele noastre o entitate psihologică bine acreditată ²⁾. În capitolele asupra convertirii, sfințeniei, misticismului, W. James studiază detaliat caracteristicile religiei.

Cuvântul „religie“ e un nume colectiv, nu poate fi vorba de o singură esență a religiei, ci de mai multe caractere ale ei ³⁾. Există frica religioasă, iubirea religioasă, teama religioasă, bucuria religioasă și așa mai departe, ⁴⁾ care alcătuiesc ceea ce se zice sentimentul religios. Dar acest sentiment n'are o natură psihologică specifică, ⁵⁾ ci depinde de felul specific al obiectului, la care se adresează ⁶⁾.

Astfel, din punct de vedere extern, religia poate fi definită ca „arta de a câștiga favoarea zeilor“ ⁷⁾; din punct de vedere intern ea însemnează: „simțimintele, actele și experiențele indivizilor în singurătatea lor, întru atât, întru cât se înțeleg a sta în legătură cu ori ce ei consideră ca divin“ ⁸⁾. Cuvântul „divin“ după James denotă un obiect, care

¹⁾ Ibid p. 511.

²⁾ p. 511 et seq.

³⁾ p. 26.

⁴⁾ p. 27.

⁵⁾ p. 27.

⁶⁾ p. 28.

⁷⁾ „The art of winning the favor of the gods“ ibid p. 29.

⁸⁾ p. 31.

e cu Dumnezeu, fie ori nu o divinitate concretă¹⁾. După această definiție e clar că atât teologia, cât și organizația ecclesiastică îs ceva ce apar mai târziu, îs de ordin secundar. Ceremoniile, cultul și sacrificiul, comunitățile religioase, teologia sunt părți esențiale ale religiei instituționale, dar ele răsar din dispozițiile interne ale individului însuș, care e nucleul existenței religiunii²⁾. Câtă deosebire de felul acesta de a vedea și cel al școalelor precedente, în special al școlii sociologice!

Religia e o reacțiune a vieții și o alipire către un anumit obiect *din toată inima*³⁾.

O mulțime de fapte concrete ilustrează aceste afirmații. Câtă deosebire de pildă între privirea rece filosofică a lui Marcu Aureliu asupra Universului și entuziasmul cald și plin de avânt al autorului *Imitațiunii* lui Hristos?

„Doamne tu știi ceea ce-i mai bine; fie aceasta ori aceea, după cum tu voești. Dă ceea ce tu voești, cât de mult voești și când voești. Fă cu mine după cum știi mai bine și mai spre slava ta, Doamne...⁴⁾).

Rezumând caracteristicile vieții religioase, James ne dă următoarele credințe ca fundamentale:

1. Lumea vizibilă este o parte din un Univers mai spiritual, din care ea își trage energia principală.
2. Uniunea sau raportul armonic cu universul mai înalt este adevăratul nostru scop.
3. Rugăciunea sau comuniunea cu spiritul acestui

¹⁾ p. 34.

²⁾ cp. p. 504.

³⁾ *ibid* p. 44, p. 53, p. 38.

⁴⁾ p. 44.

Univers — fie acel spirit Dumnezeu sau lege — e un proces, în care lucrul se săvârşeşte în mod real şi în care energia spirituală curge şi produce efecte psihologice ori materiale, înăuntrul lumii fenomenale.

Religia mai include următoarele caracteristici psihologice :

4. Un nou gust, care se adaugă ca un dar vieţii şi care ia forma unei fărmecri lirice ori a unui apel spre seriozitate şi eroizm.

5. O asigurare deplină şi o dispoziţie pacinică şi în legătură cu alţii, o preponderenţă a afecţiunilor de iubire¹⁾).

Din toate afirmările lui W. James rezultă că religia nu-i un element de supravieţuire, ceva moştenit din veacuri, ci din contră e *o funcţie personală*, a vieţii noastre²⁾. În privinţa adevărului ei obiectiv, el nu se îndoieşte de loc de realitatea unei energii spirituale, care transcendează această lume³⁾, de supra-maţia idealului, siguranţei, liniştei, pe care situaţiunile mistice ni le procură⁴⁾.

Câtă însemnătate şi cât de mare merit are el pentru ştiinţa religiunii e inutil a mai aminti.

Această atitudine psihologică asupra religiunii e dusă mai departe de Profesorul James H. Leuba, cu mai multă critică şi cu mai multă intransigenţă.

În cartea sa de curând apărută, sub titlul modest de *Studiu psihologic asupra religiunii*⁵⁾ el apare

¹⁾ ibid pp. 485—6.

²⁾ ibid p. 507.

³⁾ p. 508 cp. Will to believe p. 51.

⁴⁾ p. 428, 362.

⁵⁾ James H. Leuba : A psychological study of religion, its origin, function and future, New-York 1912.

mult mai radical în privința metodei empirice. D-sa nu admite concluziile ultime ale lui W. James, ca unele, ce nu se bazează întru totul pe experiență, ci mai mult pe privirile sale asupra valorii lucrurilor.

Atitudinea d-lui Leuba e absolut științifică.

„Dacă factorii supraumani lucrează înăuntrul experienții umane, nu sunt alte căi de a-i descoperi decât cele ale științei“ ¹⁾. Psihologia ca știință are aceeaș pretenție asupra religiei, ca și asupra celorlalte manifestări ale vieții conștiente. ²⁾ Ea consideră totul în natură și judecă ca atare.

Există după d-l Leuba o deferențiere în felul nostru de a ne purta. De fapt sunt trei moduri de purtare:

1. purtarea mecanică, 2. purtarea coercitivă-magică și 3. purtarea antropopatică, care include religia.

Deosebirea între aceste moduri de a percepe lucrurile se vede în următorul exemplu:

„Un fochist de pe o corabie, care aruncă cărbuni în cuptor, reprezintă unul din ele. Scopul său e de a produce forța motrice. Cantitatea de cărbuni, pe care o aruncă, împreună cu curentul aerului, condiția cazanului și alți factori de acelaș fel, determină pe cât înțelege el — iuțeala corabiei.

Acelaș om, jucând cărți într'o seară și perzând neîntrerupt tot timpul, s-ar putea scula și plimba în jurul mesei, ca să-și schimbe norocul. El ar prezenta astfel al doilea mod de purtare. Dacă o furtună amenință corabia să se scufunde, fochistul ar putea fi văzut căzând în genunchi, ridicându-și mâinile

¹⁾ ibid p. 242.

²⁾ p. 269—70.

către cer și adresând cuvinte pasionate unei ființi invizibile. Aceste sunt cele trei feluri de răspunsuri, pe care el le-a învățat a le da, cele trei căi, prin care el se silește să întrebuițeze forțele din jurul lui în lupta sa pentru conservarea și îmbogățirea vieții“ ¹⁾).

În lupta pentru viață — materială ori spirituală — omul întrebuițează toate forțele sale ca să ajungă la un anumit scop.

Toate aceste trei moduri de purtare, condiționate de trei concepte deosebite, se găsesc la toate popoarele ²⁾ în Australia, America, Africa etc.

„Cât pentru modul de purtare antropopatică el include raporturile ordinare ale oamenilor între ei și cu animalele, ca și acele cu spiritele supraumane și cu zeii. Forma de cugetare și de purtare a cuiva, când tratează cu ființele umane, se aseamănă atât de mult cu religia că e propriu a o pune în aceeaș clasă. Intimitatea asemnărilor devine evidentă, când comparăm atitudinea noastră față de o persoană mult înălțată deasupra noastră, cu aceea a sălbaticului ori chiar a civilizatului față de zeul său“ ³⁾).

Nu există impulsuri, emoțiuni, simțiminte speciale, care să formeze caracteristica religiei. „Orice impuls, orice dorință poate duce la activitatea religioasă și nu-i nici un tip de emoție în ea, care să nu fie și în altă parte. Frica de moarte, durerea foamei, pofta cărnii, ca și nevoia afecțiunii, a camaraderiei, a întregirii morale și dorurile de sacrificiu

¹⁾ James H. Leuba op. cit. p. 4.

²⁾ ibid p. 4.

³⁾ ibid p. 5.

de sine pot să se manifeste tot atât de bine în viața religioasă, ca și în cea seculară. Ceeace face viața religioasă în sensul istoric al termenului e starea în legătură cu o anumită putere ori încercarea de a trage folos din ea. *Voința de a trăi* vine la expresie ca religie, când se face apel la o clasă de puteri, care pot fi sumar caracterizate ca psihice, supraumane și de obicei—dar nu necesar—personale¹⁾.

Punctul de plecare al D-lui Leuba e acesta: *Viața conștientă* nu-i nici o cugetare, nici simțire, nici voință, ci toate împreună către un anumit obiect. Voința este primară, sau cu alte cuvinte viața conștientă totdeauna e orientată către *ceva* ce e de procurat ori de respins²⁾ imediat.

„Religia e un fel particular de activitate, un mod de purtare³⁾“ care își capătă caracteristica proprie prin felul cum se pune în legătură cu o anumită clasă de puteri⁴⁾.

Ca toată școala psihologică, care definește religia un mod de activitate (a type of behavior), D-l Leuba afirmă necesitatea obiectului în religie, al unui scop, al unui ideal⁵⁾.

Religia astfel nu-i numai ceva subiectiv ci și obiectiv. În decursul timpului anumite nevoi sunt excluse din viața religioasă și devin proprii vieții seculare,

¹⁾ James Leuba ibid p. 7.

²⁾ J. Leuba : The psychological origin and the nature of religion p. 8.

³⁾ ibid p. 8.

⁴⁾ A psychological study p. 7.

⁵⁾ ibid p. 8, p. 18 și passim. The psychological origin of religion p. 95, dă o definiție a religiei „orice soluție, care prevede preservarea și perfecționarea vieții prin mijlocul credinței în o putere psihică supraumană, are dreptul la numele de religie“.

pe când alte nevoi se adaugă și devin stimulii cei mai puternici ai vieții religioase ¹⁾.

„Dar selecțiunea nu depinde de o calitate specifică religioasă aparținând anumitor dorinți sau nevoi, ci cu totul de alte cauze, de pildă de caracterul atribuit obiectului cultului“ ²⁾.

Nu se poate aștepta dela un zeu ceea ce el nu aprobă, ³⁾ ci totdeauna se va căuta a fi în deplină armonie cu el. Totul atârnă deci de puterea, care ne călăuzește. Nici impulsele, nici dorințele, nici voințele, nici sentimentele, nici ideile — toate componentele vieții spirituale — nu alcătuiesc singure caracteristica religiunii. E existența agenților — spirite, fenomene naturale personificate, creatori — cu care omul se simte în legătură practică, aceste credințe inevitabile, care răsar natural din întrebuițarea normală a puterilor mentale ⁴⁾, care dă coloritul esențial al religiunii. Religia așa dar e în strânsă legătură cu supranaturalul, indiferent dacă e conceput personal ori impersonal. „Punctul dinstinctiv al vieții religioase e *agentul* ori *puterea*, în care omul se crede în legătură și prin care omul se silește să-și asigure recompensa dorințelor sale“ ⁵⁾.

Dar ar fi o greșală, dacă ne-am închipui că credința în existența zeilor este identică cu religia: „A fost obiceiul celor mai mulți cercetători ai religiunii să se mărginească exclusiv la existența

¹⁾ ibid p. 7.

²⁾ p. 8.

³⁾ p. 8.

⁴⁾ p. 9.

⁵⁾ Leuba: The psychological origin and the nature of religion p. 15.

zeilor ca identică cu religia. Ei au ignorat celelalte componente esențiale ale ei: motivele și dorințele și simțimintele ca și mijloacele, prin care — în religie — s'a căutat recompensa dorinții¹⁾. Oricum, dat fiind că stările sufletești nu-s singure caracteristice, limitarea problemei originii religiunii la cea a ideii de Dumnezeu e mult îndreptățită²⁾. Lămurirea naturii fundamentale a religiunii și a originii ei o căpătăm însă prin studiul comparativ al celor trei moduri de purtare³⁾.

Cât pentru origina zeilor — credința centrală a religiei — d-l Leuba e întru totul utilitarist. D-sa explică, e drept, că nu trebuie să se înțeleagă utilitatea în mod grosolan, că sacrificiul de sine ca ideal nu-i incompatibil cu sensul cuvântului întrebuințat.⁴⁾ Beneficiile, pe care le scoate un adorator din credința sa în zei, pot fi împărțite în beneficii așteptate și neașteptate.

Beneficiile așteptate de adorator sunt:⁵⁾

a) Controlul naturii fizice, precum facerea ploii, apărarea de trăsnet, conducerea săgeții etc. Valoarea religiei la popoarele primitive stă numai în aceste efecte fizice externe.

b) Acțiunea zeilor și spiritelor asupra corpurilor și sufletelor oamenilor. În această acțiune, cei sabbatici văd proba evidentă a eficacității religiunii lor.

„Sugestiunea este agentul cel mai efectiv asupra

¹⁾ James Leuba: The psychological origin p. 14.

²⁾ ibid p. 14—15.

³⁾ ibid p. 16 seq.

⁴⁾ A psychologic study of religion p. 15 seq.

⁵⁾ ibid pp. 11—15.

sălbaticului credul și excitabil“. E interesantă relatarea lui Howitt, referindu-se la obiceiul vrăjitorilor din anumite triburi, de a lovi pe un om, până la nesimțire, ca să-i scoată grăsimea rărunchiului pentru scopuri magice. El scrie „In tribul Kurmai oamenii au murit, crezându-se privați din grăsimea lor“¹⁾.

Beneficiile neașteptate de adorator sunt:

a) Recompensa poftei de putere și dorinței pentru organizarea socială. Astfel preotul este mediatorul între puterile misterioase și superioare și între semenii săi. Legătura sa cu puterile aceste și respectul, de care se bucură el în societate, nu-i ceva imaginar, ci ceva de o valoare reală.

b) Stimulul mental general prevăzut de ideile duhurilor, strămoșilor eroi, spiritelor și zeilor, care trăesc nevăzuți în jurul fiecărui. Credința în puteri supranaturale agerește mintea și imaginația și întărește pe individ în lupta pentru existență.

c) Influența morală, pe care o exercită zeii, căci ei sunt încorporarea idealurilor comunității. Vedem deci, că credința în zei face din religie un factor de cea mai mare importanță biologică, întrebându-se cuvântul în sensul cel mai larg²⁾.

Religia e o parte a luptei pentru existență, partea, care implică relațiile omului cu puterile supraumane, puterile psihice, reale ori imagine³⁾.

D-l Leuba mai face apoi o distincție între religiozitatea neexprimată, neorganizată, adică acea

¹⁾ A. W. Howitt: *The Native Races of south-East Australia*, London 1904 p. 373 citat în op. cit p. 12.

²⁾ *ibid* p. 14.

³⁾ p. 17.

atitudine sentimentală, care corespunde părții subiective omului și pe care o numește religia *pasivă* și acel mod de reacțiune deosebită asupra naturii, adică religia *activă*, care se exprimă în rituri, ceremonii, adorație și devine forță organizată în societate.

Școala antropologică.

Înțelegerea deplină a fenomenelor religioase se capătă prin studiul Antropologiei. Complectând explicațiile psihologiei experimentale, ale observării de noi înșine, ea cercetează sufletul popoarelor primitive și rolul religiunii la aceste popoare.

E credința pe deplin admisă că sufletul omului e omogen ¹⁾ că adică „spiritul uman este totdeauna și ori unde asemănător cu sine însuș“, că diferențele între rase nu-s datorite unor aptitudini excepționale, nici unor facultăți mentale deosebite ²⁾, ci în cele mai multe cazuri circumstanțelor istorice și condițiilor vieții, că nu se poate așa dar vorbi de popoare logice și prelogice, ci din potrivă există o identitate ³⁾ a sufletului omenesc, care face să ne înțelegem unii pe alții, să înțelegem tipuri de civilizații diterite de ale noastre, că în cele din urmă există și în desvoltarea culturii umane, ca în toată desfășurarea naturii înconjurătoare, o continuitate, aceaș lege a Evoluției, care obligă societățile o-

¹⁾ Dr. E. B. Tylor : Primitive culture Ed. IV London 1903, vol. I, pp. 158-9 et passim.

²⁾ Franz Boaz : The mind of primitive man New-York 1911 p. 2 et seq.

³⁾ D. G. Brinton : Religions of primitive peoples. — G. P. Putmans, sons p. 7.

menești, spiritul omului să depășească anumite trepte. Așa fiind, popoarele primitive reprezintă un tip de cultură, pe care în cea mai mare parte popoarele civilizate de mult au părăsit-o. Studiul popoarelor primitive capătă o foarte mare importanță pentru cultura umană. Viața noastră e foarte complexă, amestecată cu atâte și atâte idei; ca să o putem înțelege mai bine avem a ne duce la viața primitivă, care se prezintă mult mai simplă.

Cercetând cu amănunțime viața primitivă, găsim o mulțime de elemente, care supraviețuiesc în cultura modernă. „Când un obicei, o artă, o opinie a început sigur în lume, influențele, care succed, pot continua mult, pot dura generații peste generații, întocmai ca un curent de apă, care făcându-și odată albia curge pentru veacuri“ ¹⁾. A se duce la izvor, sau către izvor, este dorul celui însetat. Și desigur e setea de adevăr, care face pe oamenii de știință să se ocupe chiar de originile lucrurilor. Tendința principală a acestei școli e spre originile religiunii.

Școala antropologică se ocupă cu studiul omului în general, cu manifestările sufletului omenesc în special. Intru cât religia e unul din factorii hotărâtori ai vieții umane, e natural ca ea să fi atras o mulțime de cercetători. Ceea ce-a contribuit însă mai mult la studiul religiunii a fost puterea cea mare, de care se bucură ea în societățile primitive. Societatea primitivă e aproape întru totul religioasă. Pretutindeni misionarii, exploratorii, coloniștii s-au izbit de o serie întreagă de fapte și idei, care per-

---

¹⁾ E. B. Tylor op. cit. p. 70 et seq.

manent atrag interesul omului primitiv. In ce consistă aceste fapte și întrucât ele sunt comune cu faptele noastre religioase, iată probleme, la care din cel dintâi timp s'a căutat să se răspundă.

In Anglia mai ales, țara tuturor coloniilor; o mulțime de savanți s-au pus la lucru și prin cercetările lor întinse și cu spiritul lor foarte larg ne-au îndreptat spre noi lumini în pătrunderea adevărului. Intemeetorul școalei e dr. Edward B. Tylor fost profesor de Antropologie la Oxford și lui i-au urmat un A. Lang, E. S. Hartland, Grant Allen, Crawley, I. G. Frazer, Jevons, R. R. Marett, J. E. Carpenter.

Pentru cel cât de puțin inițiat în studiul religiunii comparate nu-i nevoie să insist asupra importanții extraordinare a lucrărilor acestor savanți în sistematizarea materialului și descoperirea concepțiilor fundamentale religioase ¹⁾).

Punctul de vedere al D-rului Tylor asupra religiunii pornește dela teoria sa cunoscută sub numele de Animism — „credința în ființi spirituale” — care a fost socotită mult timp ca minimum de definiție a religiunii ²⁾).

Animismul e o concepție a vieții — e o concepție filosofică am putea spune, după care lumea întregă e o societate de spirite, Universul întreg e populat de spirite. Sunt multe feluri de spirite: spirite libere ori spirite pure, spiritele fenomenelor, ori agenților naturali, a diferitelor obiecte, a plantelor, spiritele animalelor, a morților, a strămoșilor, duhurile strămo-

¹⁾ cp. A. Haddon: History of Anthropology. London 1910 p. 141—2.

²⁾ E. B. Tylor op. cit. vol. I p. 424, vezi și Anthropology London 1881.

șilor noștri — *Di manes, lares* ai Romanilor — și în sfârșit marele spirit — *supremul zeu* —, care e asociat cu supremale ființe ale Universului, cu zeii.

„Animismul este de fapt fundamentul Filosofiei religiei, dela cei sălbatici până la oamenii civilizați. Și deși la început s-ar părea că oferă o săracă definiție a minimului de religie, va fi găsit în practică suficient, căci unde-i rădăcina, ramurile în general se produc.

Se găsește de obicei că teoria animismului se divide în două mari dogme, formând două părți ale unei singure doctrine consistente: întâia parte referitoare la sufletele creaturilor individuale, capabile de continuarea existenței și după moarte ori după distrugerea corpului; al doilea, partea referitoare la spirite suind până la rangul zeităților puternice. Ființele spirituale sunt ținute ca controlori ai evenimentelor lumii materiale și ai vieții omului de aci și de dincolo; și avându-se credința, că ele sunt în legătură cu oamenii și au plăceri sau neplăceri dela acțiunile omenești, această credință în existența lor natural duce mai curând ori mai târziu la reverență și expiare. Astfel animismul în dezvoltarea lui deplină include credința în suflete și în viața viitoare, în zeități controloare și spirite subordonate, aceste doctrine practic ducând la oarecare cult activ¹⁾.

Așa dar, după dr. Tylor, practicile religioase ale tuturor popoarelor implică întâi credința în suflet, care este socotit ca entitate aparte și al doilea, explicarea fenomenelor naturale prin mijlocul cauzăției

¹⁾ ibid p. 426—7.

spirituale. Natura întregă e însuflețită după analogia sufletului uman. Sufletul este conceput de rasele inferioare ca „o imagine umană subțire, nesubstanțială, în natura căreia e un fel de vapor, membrană, umbră; el e cauza vieții și a gândirii în individul, pe care-l animează; posedă independent conștiința personală și voința posesorului său corporal, trecut sau prezent; e capabil de a lăsa corpul în urmă, spre a trece repede din loc în loc; nepipăibil și invizibil și totuș manifestând o putere fizică și în special apărând oamenilor în veghe ori în somn, ca o fantasmă separată de corp, a cărei asemănare o păstrează; continuă să existe și să apară oamenilor după moartea corpului, e capabil de a intra, de a posedea și acționa în corpurile altor oameni, animale și chiar lucruri ¹⁾“.

Felul cum s-a ajuns la idea de suflet a variat. Se pare totuș că două grupe de probleme biologice au impresionat adânc pe oamenii de cugetare ca și pe cei de cultură primitivă. „În primul rând, cărei cauze se datorește diferența între un corp viu și unul mort? Ce cauzează deșteptarea, somnul, extasul, boala, moartea? În al doilea rând, ce sunt acele forme umane, care apar în visuri și vedenii? Privind la aceste două grupe de fenomene, filosofii sălbatici vechi probabil au făcut cel dintâi pas spre concluzia evidentă, că fiecare om are două lucruri în el — o viață și o fantomă. Aceste două sunt în strânsă legătură cu corpul, viața punându-l în stare să simtă, să cugete, să acționeze, fantoma fiind ima-

¹⁾ E. B. Tylor *ibid* p. 429.

ginea ei, ori al doilea eu; amândouă sunt percepute de asemenea a fi lucruri aparte de corp....

Al doilea pas se pare să fi fost iarăș ușor pentru sălbatici de făcut, uitându-ne cât de greu e pentru oamenii civilizați de-al desface. E numai de a combina viața cu fantoma. Intrucât amândouă aparțin corpului, de ce n-ar aparține și altcuiva și n-ar fi manifestațiuni ale unuia și acelaș suflet?“¹⁾). Aceasta e concepția sufletului personal la popoarele primitive. Această concepție apoi desigur a supraviețuit la popoarele civilizate până în timpurile noastre... E o teorie iluzionistă asupra sufletului și nu voi intra acum în critica acestei teorii. Intrucât ne interesează însă, putem afirma că animismul e mai mult decât o religie. Religia e ceva, care e cu totul aparte de animism și animismul are ceva, care nu-i religie.

Animismul e o filosofie a vieții. E drept că el e universal la popoarele primitive din Australia și America, din Africa, Asia și Europa. Asociat cu *fetișismul* — care după descoperirile moderne e mai mult un cult religios și cu *totemismul* — credința în o înrudire a unui grup de ființe umane cu o clasă de animale sau plante numite totemul lor²⁾), formează ființa religiei primitive. Dar dr. Tylor greșește, când crede că Animismul e prima formă de religiune, din care apoi s-au dezvoltat celelalte. În pădurile Africii centrale sunt Negrii, care au credința în spirite și cu toate acestea par să nu fie atât de religioși, iar în Australia sunt triburi, care cred în o

¹⁾ E. B. Tylor ibid p. 428.

²⁾ Notes and Queries on Anthropology, London 1912 p. 249.

putere impersonală, ce e cu totul aparte de credința în spirite. Și ce-i apoi cu preanimismul, animatismul, Vitalismul? Sunt atâtea manifestări, care caracterizează religia popoarelor primitive, că nu se poate spune de loc că animismul e primul izvor, din care evoluiază toate.

Andrew Lang consideră din contră că animismul reprezintă un stadiu cu mult mai în urmă și că omul a putut ajunge la idea de Dumnezeu fără să fi trecut mai întâi prin credința în spirite.

În scrierile sale principale „Mit, Ritual și Religie“ și în „Facerea Religiei“ Lang susține o teorie antropomorfică, după care omul primitiv ar fi conceput pe Dumnezeu în chip omenesc. Făcându-și o idee — din experiență — asupra posibilității facerii diferitelor lucruri ca instrumente, arme, etc., cu timpul a ajuns la idea unui făcător a toate, a unui făcător al lucrurilor din jurul lui și al lucrurilor nevăzute.

În această direcție treptat, treptat s-a alcătuit marea idee a ființei supreme, a tatălui tuturor.

Astfel Dumnezeu în acest stadiu de cultură e un om slăvit, „a magnified man“ ¹⁾.

Animismul reprezintă o degenerare a acestei credințe oarecum monoteistice. În un articol al său ²⁾ „Alcheringa și Tatăl tuturor“, el formulează astfel teoria sa „cu cât e mai mult animismul, cu atât mai puțin e Tatăl tuturor ³⁾“. Triburile din Australia și

¹⁾ Andrew Lang: *Myth, Ritual and Religion*, London 1887,

„The Making of religion London 1898.

²⁾ Andrew Lang: *The Alcheringa and the all Father* din *Revue des Etudes ethnographiques et sociologiques*, Paris 1909.

³⁾ The more Animism the less „All Fatherism“.

în special Arunta, care după relatările d-lor¹ Spencer și Gillen n-ar avea religie, așa după cum o cunoaștem noi—nu sunt după Andrew Lang cele primitive, ci din contra îs o degenerare a triburilor din Sud-Est. Așa fiind, cele patru ființe, ce locuiesc în ceruri, pe care le găsim în Australia centrală: Altjira, Ulthaana, Tukura și Atnatu, sunt supravețuiri rudimentare ale concepții de Tatăl tuturor, pe care o găsim în sud-est.

Alcheringa înseamnă „timp de vis“. Din timpurile de visuri au rămas aceste ființe, care reamintesc pe un Mungan-Ngana, Daramulun, Baiame — „ființe supreme“ — tați ai tuturor. Oricum, evoluția ideii de Dumnezeu începe de aci, dela acest „relatively supreme Being“¹⁾ și continuă mai departe în mod cu totul independent de credința în spirite.

Trebue notat totuș, că Lang nu consideră ca religios ori ireligios pe un popor, după această ființă supremă. „Concepția mea proprie de religie nu privește pe un trib cu acest nespirtual tată al tuturor că ar fi fără religie. El intră în idea unei religii în germene, ori în decadență, după cum e cazul²⁾“. Acest fel de a privi religia a atras pe continent pe doi mari savanți pe Pater W. Schmidt și pe Mgr. A. Le Roy, care însă merg mai departe decât Lang, afirmând revelația supranaturală făcută celor dintâi oameni³⁾.

Cu totul altfel pune problema dr. I. G. Frazer. In

¹⁾ vezi The Making of Religion cap. IX—XVII.

²⁾ Andrew Lang: The origins of Religion p. 110. Definiția lui Lang vezi pag. 39 din această lucrare.

³⁾ Nu este intenția mea de a discuta asupra originii religiunii. Aceasta o voi face-o în un studiu special, aparte.

colecția sa monumentală — Ramura de aur¹⁾ — stabilește o linie de demarcație între magică și religie.

Magica, după dr. Frazer, este echivalentul primitiv al științei noastre naturale și este opusă religiunii. Magica tinde la *controlul* mai mult sau mai puțin al forțelor impersonale. Religia își asumă *concilierea* agenților personali. Astfel, pe când magicianul se simte superior aceei ce crede că poate stăpâni, religiosul din contră adoptă o atitudine umilă — de umilință — față de ființele, pe care le crede superioare lui însuș și capabile de a înrâuri asupra destinului său, după a lor liberă voință.

Domnia-sa postulează apoi o epocă de magică, care precede epoca religioasă. De fapt, D-sa își imaginează o succesiune de trei perioade: întâi perioada, când magica e singura conducătoare în viața popoarelor primitive; al doilea perioada, când magica e amestecată cu religia, când nu-i o distincție între ele; și al treilea perioada, când religia a rupt-o definitiv de magică și o tratează ca ceva impios, ca un lucru rău, de neadmis.

Argumentul său principal în menținerea acestei teze e că în stadiul foarte primitiv de sălbăticie, cum se poate încă observa printre aborigenii din Australia, religia e ceva întru totul neexistent. Printre acești sălbatici, zice D-sa, magica e universală, pe când religia în sensul de expiere ori conciliere a puterilor superioare pare a fi necunoscută²⁾. Cum s-a făcut însă

¹⁾ I. G. Frazer, *The Golden Bough: A study in Magic and Religion* London 1890—900 Ediț. II. 1910. vezi și *Lectures on the Early History of the Kingship* 1906. *Psyche's Task*, 1909.

²⁾ *The Golden Bough* Ed. II, vol. I, p. 71 seq.

că omul a schimbat o situație pentru alta? Care e motivul trecerei dela magică la religie? Dr. Frazer crede că aceasta s-a datorit convingerii, pe care și-a căpătat-o omul în timp, asupra falșității pretențiunilor magice. „Omul a văzut că el a luat drept cauză ceea ce nu era cauză, a văzut că toate silințele sale de a lucra prin mijloacele acestor cauze imagine au fost în rău. Truda sa plină de durere a fost risipită, îngenuitate sa curioasă a fost cheltuită pentru nici un scop...”

A fost această mărturisire de ignoranță și slăbiciune a puterilor omenesti, care a îndreptat pe filosoful primitiv spre credință. „Dacă lumea mare mergea drumul ei fără de ajutorul lui sau al semenilor săi, trebuie să fi fost desigur, fiindcă erau și alte ființe ca și dânsul, dar mult mai puternice, care nevăzute ele înșile, îndreptau cursul ei și aduceau la lumină toate seriile de evenimente, pe care dânsul până acum le credea depinzând de propria lui magică”.

E interesant că după această mărturisire se pare că animismul, credința în spirite e ceva, care apare mai târziu și că nu-i un element prim al magiceii.

Concepția agenților personali în natură e mult mai complicată pentru omul primitiv, decât recunoașterea simplă a forțelor continue, care rezidă, după D-sa, la baza magiceii.

Definiția dată de dr. Frazer religiunii se cuprinde în următoarele rânduri : „Prin religie înțeleg o expiare, sau conciliare a puterilor superioare, crezute că dirij și controlează mersul naturii și al vieții omului ¹⁾”.

E o definiție bună, numai că lasă de-o parte as-

¹⁾ I. G. Frazer The golden Bough Ed. II vol I p. 63.

pectul social al religiunii; nu ne arată strânsa legătură, ce există între religie și organizația socială a grupului, între religie și acțiunea socială.

Tendința de a afla minimum definiției religiunii a dus pe antropologi mult mai departe în cercetarea fundamentului religios, în cercetarea unui câmp indefinit al experienței religioase.

În volumul său „Pragul Religiunii ¹⁾“ dr. R. R. Marett, profesor de Antropologie socială la Universitatea din Oxford, ne vorbește de-o religie pre-animistică, într'un sens cu totul deosebit de cel al lui Lang ori Frazer. E drept, D-sa e foarte precaut și nu întrebuintează acest termen în sens cronologic. „Cel dintâi capitol din istoria religiunilor rămâne în mare parte nedescifrabil ²⁾“. D-sa nu neagă existența animismului în religia primitivă, dar afirmă că în afară de animism sunt și alte condițiuni, care pot fi socotite ca primare în religie. „Răsare în regiunea gândirii umane un impuls puternic, de a obiectiva și chiar personifica acel ceva „misterios“ ori „supranatural“, iar în regiunea voinții un impuls corespunzător, de a-l reda inofensiv sau mai bine priincios, prin forța constrângerii, comuniunii sau concilierii ³⁾“. Acest „supranaturalism“ dacă nu-i antecedent animismului ⁴⁾ e în orice caz condiție esențială a magiei și religiei, care există simultan ⁵⁾. „Magica și religia, după părerea mea, aparțin la același departament al

¹⁾ R. R. Marett : The Threshold of Religion : London 1909.

²⁾ R. R. Marett ibid p. IX.

³⁾ ibid pag. 11.

⁴⁾ pag. 11.

⁵⁾ pag. 30.

experienții umane, la unul din cele două departamente, două lumi, cum ar putea fi numite, în care experiența umană a fost împărțită în decursul întregii istorii. Amândouă aparțin lumii supranaturale, regiunii X a experienții, regiunii amurgului mental¹⁾“. Deosebirea între magică și religie e mai mult de ordin social și moral. Magica e ceva rău, pe când religia e ceva bun. Societatea primitivă totdeauna consideră magica ca ceva rău²⁾. Pe când deci Dr. Frazer face distincție între magică și religie ca între știință și credință, D-l Marett din contră le consideră ca fiind una morală și alta imorală. În orice caz izvorul e comun, e acea reflecție rudimentară asupra subconștientului, care e atât de bine prins în cuvântul polinesiac—*mana*.

Ce-i mana? „În întrebuintărea actuală, e ceva, care e mai mult sau mai puțin de ceeace simțurile noastre se poate atinge, e ceva care cumpănește asupra ceeace noi suntem deprinși a descrie ca imaterial, nevăzut³⁾“. „E o forță cu totul distinctă de puterea fizică, care acționează în toate felurile spre bine sau spre rău și care e de cel mai mare folos pentru a posedea sau controla“. Codrington ne ilustrează astfel sensul ei: „Dacă un om a fost învingător în lupta sa, el n-a fost din pricina tăriei naturale a brațului său, ori a iușimii ochiului, sau repeziciunii mijloacelor; el desigur a căpătat *mana* unui spirit sau a unui luptător mort, care l-a împuternicit, fiindu-i transmisă în o amuletă de piatră din jurul gâtului, ori în un smoc de frunze la cingătoare, ori în forma cuvîn-

¹⁾ R. R. Marett : Anthropology p. 209.

²⁾ ibid p. 210.

³⁾ R. R. Marett : The Threshold of religion p. 118.

telor, cu care el își aduce asistența supranaturală de parte-i. Dacă porcii unui om se înmulțesc, ori grădinile sale sunt productive, aceasta nu-i din cauza hărniciei lui, ci din cauza petrelor pline cu *mana* pentru porcii și dioscorelele, ce le posedă. Desigur o dioscorea crește natural când e plantată—asta e cunoscut dar ea nu va crește mare în deajuns, dacă nu vine *mana*; o luntre nu va fi repede, dacă nu se va pogori *mana* asupra ei, tot așa o plasă nu va prinde pește și nici o săgeată nu va provoca o rană mortală¹⁾“. Caracterul esențial al religiei e în acest mister, „supranatural“. De aci se deduc acele serii întregi de fapte numite sfinte, *sacer*, *tabu*.

O clasă întreagă de lucruri, de locuri devin prohibite, devin *tabu*, în deosebire de lucrurile și locurile întrebuințate în fiecare zi, de regulă. Practicile omenști se disting apoi ca ordinare și extraordinare, ca sfinte ori profane. Orice are un mister în sine, orice se consideră ca având „supranatural“ devine *tabu*. „Tabu este astfel modul negativ al supranaturalului, pentru care *mana* e modul pozitiv²⁾“.

Formula aceasta „*tabu-mana*“ e dată de d-l Marett³⁾ ca minima definiție a religiei în locul celei propuse de dr. Tylor. Ea are desigur mare avantaj, căci recunoaște deodată două elemente esențiale în religie; recunoaște, „supranaturalul“, ca ceva obiectiv, independent, de sine stătător și recunoaște impor-

¹⁾ Asupra înțelesului deplin al cuvântului vezi R. H. Codrington: *The Melanesians* (Oxford 1891, p. 118—120.

²⁾ *The Threshold* p. 127.

³⁾ *The Threshold* p. 137. op. de același: *The Birth of Humility*, Oxford 1910 p. 27.

tanța factorului social în stabilirea lucrurilor ca tabu, sacre.

Dr. J. E. Carpenter este foarte moderat în privința definirii religiei. El consideră religia ca un mod de activitate, un fel deosebit de purtare. „In dosul obiceiurilor și riturilor, care sunt semnele ei vizibile, stau anumite cugetări și simțiri adesea întunecate, indistincte și obscure. În totalitatea credințelor, emoțiilor și instituțiilor ei, ea este tot atât de mult un product al spiritului uman ca și poezia, arta, știința, morala, dreptul. Totdeauna va da naștere deci la oarecare legătură cu circumstanțele generale ale dezvoltării sociale, de care aparține ¹⁾“.

„Religia implică totdeauna oarecare nevoie. Tânărul bărbat dorește copii, vânătorul vânat, luptătorul victorie, preotul cunoașterea lucrurilor secrete, sfântul sfințenia. Nevoile pot fi crude ori rafinate, satisfacția unui apetit fizic, protecția contra oarecărui pericol anticipat, realizarea unei comuniuni spirituale exaltate. *Dar religia sugestionează că există oarecare putere în stare de a satisface aceste nevoi și ia asupra-și mijloacele, pentru a pune pe om în legături proprii cu ea* ²⁾. Toate din jurul lui sunt obiecte și forțe ale lumii vizibile. Incetul cu încetul el învață că unele îl ajută să-și satisfacă dorințele și că altele îl împedică. Sunt o mulțime de lucruri, pe care el nu le înțelege și pe unele din ele—el simte în mod vag—nu trebuie să-și închipue măcar a le încerca: El e conștient de ele din o curioasă mirare ori teamă;

¹⁾ J. E. Carpenter : Comparative Religion, Home Univ. Lib. p. 72.

²⁾ Sublinierea e a mea.

ele sunt primejdioase; el nu le poate aduce în experiența sa; el nu trebuie să se amestice cu ele, trebuie să se păstreze departe. Dar alte lucruri sunt mai bune și îndeplinesc speranțele lui...¹⁾“.

Recapitulând cele spuse cu privire la diferitele direcțiuni de cercetare a religiunii, nu se poate afirma că nici una din aceste școli n'au adevărul cu ele, ci mai degrabă putem fi convinși că adevărul e în toate. Desigur o direcție atrage după sine anumite exagerări, exagerări, care sunt explicabile tocmai în a ne face a înțelege rolul, pe care-l joacă un anumit fenomen. Că se merge prea departe cu aceste exagerări, cum e cazul sociologiei franceze, care neagă concepția individuală în religie, ori a filosofiei germane, care orbită de teoria valorilor nu vrea să prindă nimic sub aspectul genetic, — aceasta e altceva.

Adevărul e că fiecare direcțiune cuprinde mult sens de justeță în înțelegerea faptelor și cred că toate aceste direcțiuni trebuiesc considerate, dacă vrem să dăm o definiție oarecare religiunii.

E de amintit că cercetătorii noi ai religiunii — în afară de câteva cazuri sporadice de anticlericalism — privesc religia cu deosebită simpatie, ceea ce contribuie foarte mult la înțelegerea obiectului.

Ființa religiunii apare astfel ca un râu mare cu apă vie, în care oamenii de știință se scufundă în speranța, că vor ieși din el mai puternici, mai înviorați. În religie, în natura ei intimă, ca și în diferitele ei manifestări ale vieții de astăzi, noi găsim ecoul sfânt al dorului de mai bine, ce tresaltă inimile.

¹⁾ J. E. Carpenter op. cit. p. 73.

De la o manifestare spontană a sufletului omului ne trezim de odată cu panorama măreață a tuturor religiunilor pământului, care ca piscurile de munte, una mai mult ca alta, atrag tot mai mult spre înălțările senine.

În general toți sunt de acord că religia e un fenomen deosebit, că e „o atitudine distinctă” că e un act de voință spre un anumit scop.

Diferențierile încep de acolo, de unde încep cercetările speciale. Antropologia cată să înțeleagă origina omului și antichitatea lui, ea deci se sibușiumă doar o afla primile începuturi ale manifestărilor religioase; istoria se ocupă cu manifestarea în timp a diferitor religiuni și privește religia în cursul ei; psihologia cercetează baza edificiului religios, pe când sociologia se ocupă de religie în diferitele ai ramificații sociale; în sfârșit filosofii mereu se întrebă de adevărul și valoarea acestui mod specific de purtare omenească. În diferitele direcțiuni însă, noi prindem mereu în legătură natura și idealul, vecinic revelația divină și evoluția naturală.

Origina religiunii sub minima formulă de *tabu-mana* ne apare ca o revelație a supranaturalului față de sufletul naiv al omului abia începând în experiență. În decursul istoriei religia evoluiază, crește și se desvoltă, ca arborele mare cu florile lui bogate. Aspirațiunile religioase ale timpului ne arată drumul ce-l vom urma.

Dar *ce-i religia?* O definiție sigură a religiunii nu s'a dat și va trece încă multă vreme, până când aceasta se va da. A cerceta toate faptele, ale

controla și examina e o muncă prea uriașă, pe care nimeni încă nu și-a luat-o pe umeri. Colecționarea faptelor nu s'a isprăvit și cine știe când se va isprăvi, dat fiind că natura umană e în vecinică transformare...

Un misterios totdeauna va fi în religie...

Și totuș noi când vorbim de mana și tabu, de animism și fetișism, de totemi și moralitate publică, de sacrificiu și rugăciune, de nemurire și destinul vieții, de divinitate, când cercetăm sufletul și viața viitoare, sacrificiul și rugăciunea, Biserica în largimea ei, ne dăm seama perfect că avem în vedere elementele esențiale ale religiunii.

Religia din punct de vedere subiectiv e o frică, o teamă, un respect, un simțământ de umilință, de dependență, e o credință, o speranță, o serie întregă de emoțiuni, la care însă totdeauna se adaugă un obiect—*puterea supranaturală*. Emoțiunile religioase ca și ideile religioase devin caracteristice în urma obiectului lor, care e „supranaturalul“.

Dacă definim supranaturalul prin Dumnezeu, putem prea bine defini religia ca raportul omului cu Dumnezeu. Această definiție prezintă dificultăți. Antropologii pe baze psihologice și istorice o cred nefondată. Dar de ce aceasta? Mai mult din cauza conceptului atribuit lui Dumnezeu de către teologi. Când noi definim religia prin raportul omului cu Dumnezeu, nu înțelegem raportul omului cu Iahwe, ori cu Jupiter, ori cu Osiris, ori cu mai știu eu ce zeu special al cutărui neam. Ci dimpotrivă, înțelegem prin Dumnezeu acea „putere supranaturală“ care rezidă la baza ori cărui fenomen religios, acea putere, de cât

care una mai mare nu poate fi concepută ¹⁾). Lumea întreagă e subliniată de acest *Ens summum*, de această *δύναμις*, care acum e concepută ca ceva vag și indefinit în felul unei „electricități spirituale“, acum în forma cea mai limpede a teismului. *Supranaturalul* e cea dintâi notă caracteristică a religiei... Dar nu-i singură. Și în magică omul intră în legătură cu supranaturalul și totuș câtă deosebire între magică și religie! Pe când în magie avem silința de a supune pe Dumnezeu omului, silința de a supune supranaturalul voinții individului—deci tendința de *control*, în religie avem *umilința*, supunerea puterii supranaturale. „Atitudinea religioasă este totdeauna resignarea, pe când atitudinea magică e aserțiunea de sine“ ²⁾).

Nu-i o chestie de știință ori de ignoranță aci, e o chestie de atitudine. Pe când un magician este mândru și caută să supună toate lucrurile voinții lui, un preot este umil și supune voința sa puterii divine! Magia și Religia sunt două atitudini ale minții omului față de supranatural. Când un vrăjitor se folosește de farmice, ca să însănătoșeze pe cineva în Uganda sau în toată Africa Centrală, el face magică; dacă însă el întrebuințează rugăciunea, atunci devine religios.

De aceea chiar în societatea primitivă magica se confundă cu religia și-i greu de spus unde începe una și unde alta, dacă a fost întâi farmecele și apoi

¹⁾ Cp. St. Anselm, *Proslogion* seu *Alloqium de Dei existentia*. C. 2. *Migne Patrologia Latina* vol. 158 col. 223 et seq.

²⁾ W. Mc. Dougall: *An introduction to Social Psychology*. London 1910 p. 306. Cp. R. R. Marett *the Birth of Humility*, Oxford 1910.

rugăciunea ori rugăciunea întâi și-apoi farmecele... Una merge cu alta alături, după cum în timpurile noastre se merge dela religie la filosofie și dela filosofie la religie. A doua caracteristică a religiunii deci e *umilința*. Dar mai este ceva.

Și magica și religia se exteriorizează. Religia din punct de vedere obiectiv e totalitatea riturilor, ceremoniilor, cultelor...

La început religia e în legătură cu ceea ce-i *lepos*, *sacer*, *tabu*, ori aceste cuvinte explică o atitudine socială. Societatea se pare a fi realitatea cea mai puternică pentru dezvoltarea omului. Și pe când magica e ceva neaprobat de societate, religia totdeauna e aprobată, de aceea totdeauna ceea ce-i vrajă e lucru rău, ce-i religie e lucru bun.

Religia implică în sine o comunitate, o *ordine socială*.

Studiind mai departe religiunile popoarelor vom avea ocazie să ne convingem pe deplin de aceasta.

Așa dar supranatural, umilință, ordine socială sunt cele trei caracteristice fundamentale ale religiunii.

Religia în acest sens cuprinde: 1. *ideea de Dumnezeu*, indiferent care va fi fiind concepția divinității, în orice caz ea e o putere superioară, mai presus de lume; 2. *atitudinea distinctă* a omului, care se caracterizează mai ales prin umilință față de puterea nevăzută; 3. *ordinea morală*, care implică în sine autoritatea societății față de aspirațiunile individuale.

Religia nu-i nici drept, nici morală, dar niciodată nu-i în afară de ele¹). Ea sintetizează cele mai înalte însușiri ale sufletului omului și totdeauna spre binele societății. *Spre mai bine e tendința ei.*

Impărăția lui Dumnezeu pe pământ nu-i idealul numai al unei religii, acest ideal e în germene în toate religiunile, căci „religiunile pot fi multe, dar rațiunea e una și noi toți suntem frați“. Lu Shun Jang, un distins budist de mult învăța că omul larg la minte găsește același adevăr în toate confesiunile²⁾.

Religia e astfel raportul între om și puterea infinită, supranaturală, raport, care pornește din un sentiment de umilință și care se manifestă într'un mod aprobat de societate, ori în alte cuvinte e o umilință sfântă către supranatural³⁾.

Dar nu este în intenția mea de a da o definiție.

Dorința mea a fost să lămuresc întru cât-va greaua problemă a ființei religioase, să ridic vălul de pe un altar, la care cu toții suntem chemați să slujim!

„Nu ascunde fața ta dela mine,

Ca să nu seamăn cu cei ce se cobor în mormânt.

Fă-mă să aud dimineața îndurarea ta,

Căci în tine mă încred;

Arată-mi calea, pe care să merg,

Căci către tine înalț sufletul meu⁴⁾.“

¹⁾ Matthew Arnold definiția religia „morality touched with emotion“ Literature and Dogma, Ed. 1883 p. 16.

²⁾ J. E. Carpenter: Comparative Religion, p. 67.

³⁾ O documentare a acestei vederi se poate vedea în teza mea: „The nature and development of the idea of God as held by the primitive peoples of Central Africa“. Oxford 1914.

⁴⁾ Ps. CXLIII, 7, 8.

CLASIFICAREA ȘI STATISTICA RELIGIUNILOR

Clasificația e un proces logic al tuturor știinților. O adevărată clasificație a religiunilor trebuie să se bazeze pe caracterele esențiale ale evoluției religioase¹⁾. Dar tocmai a găsi aceste caractere e enorm de greu. Atâta vreme cât avem de-a face cu ceva vecinic în mișcare, în continuă transformare, cu ceva viu, o clasificare devine aproape imposibilă.

Religia e plină de viață și caracterele ei sunt atât de variate, că o clasificare poate prinde cel mult pentru un timp determinat. O clasificare a religiunilor e posibilă mai mult prin abstracție, considerând lucrurile din punct de vedere static. În adevăr, statistica ne dă singura clasificare naturală, reală. Clasificarea statică va căuta să colecționeze sub un nume comun diferitele manifestări, care au un obiect comun, sau sunt asemenea sub unul sau mai multe aspecte. Desigur, dacă ne ocupăm de statistica și clasificarea religiunilor, socotim religia ca *un fapt social*, considerat mai ales în formele sale, în riturile, ceremoniile, regulile instituționale,

¹⁾ P. D. Chantepie de la Saussaye: Manuel d'Histoire des religions. Paris 1904, p. 5.

lucruri, care pot fi cercetate și clasificate. Există și un altfel de clasificare, e clasificarea genealogică, care orânduește religiunile după neamurile sau rasele, din care fac parte, așa de exemplu : religia semiților, egiptenilor, arienilor, etc. Această clasificare are desavantajul, că amestică religiunile deosebite în aceeaș grupare, căci netăgăduit în istoria unui popor religia se manifestă sub diferite aspecte, prezintă anumite idealuri, care o transformă radical și dă naștere la diferite religii. Astfel găsim religii deosebite la acelaș popor sau la aceeaș rasă, după cum aceeaș religie poate fi la diferite popoare.

S'au propus diferite clasificări, care de care mai îndrăznețe, dar nici una din ele nu-i încă satisfăcătoare.

O clasificare ca să fie bună nu trebuie să fie superficială, adică să se mulțumească numai cu un singur criteriu de deferențiere al datelor, cum nu trebuie să fie galimateică, înșirând o mulțime de lucruri fără de folos, ori perzându-se în o erudiție sterilă.

Găsind anumite criterii de apreciere și măsurare a faptelor, o bună clasificare va orândui religiunile în diviziuni principale și în subdiviziuni, căutând pe cât posibil a cuprinde toate datele, neeliminând nimic. Astfel vom avea o clasificare justă.

Importanța clasificării e foarte mare: 1) ea e absolut utilă, căci ne înlesnește studiarea religiunilor, punându-ne în cunoștință deodată cu un grup de religii, care se caracterizează prin aceleași note comune și arătându-ne diferențierile fundamentale între religii; 2) ea ne aduce lumină în cercetarea

fenomenului religios, căci avem înaintea o jalonare, după care ne conducem în precizarea atâtor de multe date.

Religia se prezintă ca un arbore mare, cu ramificări întinse în toate părțile pământului, sub diferite forme și manifestări, care de care mai complicate și mai pline de taină.

Clasificarea e în adevăr ca firul mitic al Ariadnei, care ne călăuzește în marele labirint al religiunilor pământului ¹⁾). Așa se și explică de ce cercetătorii religioși toți caută să găsească o cât mai nimerită clasificare. Prin ea noi devenim stăpâni ai studiului nostru, ne putem da seama pe deplin asupra naturii și evoluției religiunii.

De obicei se împarte religia în subiectivă și obiectivă, internă sau externă. Această împărțire e nereală însă, întru cât totdeauna o credință internă, ca să poată fi numită religioasă, trebuie manifestată în afară în un cult oarecare.

Mai judicioasă e împărțirea în religia naturală și pozitivă, după cum e un drept natural și un drept pozitiv.

Cuvântul „natural“ a dat mult de gândit. Nu toți dau acelaș sens cuvântului. Unii înțeleg prin natural aceea ce-i original, aceea ce se naște la început. E în mare parte sensul, care se acceptă acum în Antropologie. Alții, mai ales teologi, îl întrebunțează în opoziție cu revelația, înțelegând prin religie naturală toate religiile nerevelate. In filosofia religi-

¹⁾ Vezi Prof. Ioan Mihălcescu: Prelegeri asupra Teologiei dogmatice generale.

unilor, cuvântul „natural“ indică universalitatea, religia naturală cuprinde acel mănunchiu de credințe și datine comune la toate popoarele. D. Hume vorbește de o religie naturală în desertația sa asupra istoriei naturale a religiunii și odată cu dânsul Deismul englez, veac. XVIII, înțelegea prin religie naturală adevărurile fundamentale comune tuturor religiunilor ca: existența lui Dumnezeu, datoria cultului lui, virtutea ca adevăratul mod de a-l slăvi, căința de păcat, siguranța unei răsplăți ori pedepse după moarte¹⁾. În general însă prin religie naturală se înțelege acele credinți și datine, care-s conforme rațiunii omului, care fac parte integrantă din natura umană. E deajuns să amintim că tocmai acea parte integrantă a naturii umane e în cercetare și că ea încă nu se cunoaște. Istoria religiunilor până acum ne-a dat o mulțime de religiuni, dar ea nu ne-a dat încă acea religie naturală imaginară a filosofilor.

Religiile pozitive sunt religiile diferitor popoare isvorâte din geniul reformatorilor religioși ori din diferite nevoi sociale. De fapt, realitatea religioasă se compune numai din religiuni pozitive.

Se mai vorbește de religiuni sociale și personale ori publice și private, după cum societatea ori individul e factorul de căpetenie în mântuire. Nu poate fi o împărțire bună acea de religie revelată și nerevelată ori de adevărată și falșă, atâta timp, cât toate religiunile pământului își revendică onoarea revelației divine și cât timp toate se consideră ca cele mai adevărate. Sinceritatea fiind la baza tutu-

---

¹⁾ The Encyclopaedia of Religion and Ethics vol. IV. p. 533.

ror religiunilor se impune dela sine respectul și tolerența oricărei credinți. O împărțire întru cât-va dreaptă e aceea în religiunea politeistă, dualistă, monoteistă.

Încă din secolul XIII, Roger Bacon în cartea sa *Opus Majus*, cercetând diferitele religiuni le împarte în următoarele șase clase: 1. Păgânii, oamenii, care cugetă prea puțin asupra celor înalte; 2. Idolatrii, în care intră Politeiștii și Budiștii; 3. Tartarii, la care magica joacă un rol important; 4. Saracinii adecă Mohamedanii 5. Iudeii 6. Creștinii ¹⁾.

Clasificația aceasta e fără niciun criteriu și e doar vrednică de menționat numai ca o idee de progresul științii.

Cel dintâi pas și în această direcție a fost făcut tot de Hegel, care distinge în evoluția religioasă trei stadii: 1. religia spontană, 2. religia artificială, 3. religia absolută.

După dânsul Edw. Caird a distins alte trei stadii:

1. Conștiința de lume, 2. conștiința de sine și 3. conștiința de Dumnezeu ²⁾.

Hegel împarte religiunile în trei clase:

Religia naturală, religia individualității spirituale și religia absolută.

In religiunea naturală el pune: 1. religia spontană (Magia). 2. Religiile substanței și anume: a) religia măsurii (China); b) religia fanteziei (Brahmanismul); c) religia contemplării interioare (Budhismul). 3. Religia naturală în tranșiția ei către religia libertății. Lupta pentru subiectivitate. Aceasta cuprinde:

¹⁾ Cp. Louis H. Jordan op. cit p. 130 et seq.

²⁾ P. D. Chantepie de la Saussaye op. cit. p. 7.

a) Religia binelui și a luminii (Persia).

b) Religia durerii (Siria).

c) Religia misterului (Egipt).

În *religia individualității spirituale* el pune:

1. Religia sublimului (Iudeii) 2. Religia frumosului (Grecii), 3. Religia utilului sau a rațiunii (Romanii).

Clasa III-a a *religiunii absolute*, adică religia ade-vărată, cuprinde: Creștinismul.

Profesorul *Cornelis P. Tiele* din Leiden a împărțit religia în două mari clase: religiunile naturale și religiunile morale ¹⁾.

1. *Religiunile naturale*:

1. Naturalismul polizoolatric (ipotetic).

2. Religiunile magice poli-demonistice de sub controlul Animismului; la această grupă aparțin religiunile popoarelor zise sălbatice sau necivilizate.

3. Religiunile magice purificate sau organizate. Politeismul teriantropic.

a) Neorganizate: religiunile japoneze Kami-nomadsu, religiunile neariene (dravidiene) din India mai ales în Decan, religia Finilor și Estonilor, religia veche arabă, religia pelasgică, religiunile italice, religia etruscă dinainte de amestecul cu elementul grec, religiunile vechi slave.

b) Organizate: religiunile popoarelor semi-civilizate din America: Maya, Natchez, Toltecs-Aztecs, Muyscas, lucas în Peru, vechea religie a statului chinez, vechea religie chaldeiană, (Babilon), Religia Egiptului.

4. Cultul ființelor umane cu puteri supraumane și semietice (Politeismul antropomorfic).

¹⁾ Encyclopaedia Britanica Ediția 9-a 1886 Articolul Religioni.

Vechea religie vedică (India); religia iranică, pre-zaratustriană, (Bactria Media-Persia); religia asi-riană, babiloniană mai nouă. Religiunile celorlalți semiți civilizați (Fenicia, Canaan, Aramea, Saba-eanii din Arabia de sud, Celții, Germanii, Grecii, Romanii).

II. *Religiunile morale:*

1. Societățile religioase naționale nomistice (nomotetice): Taoismul și Confucianismul, Brahmanismul, Jainismul și Budismul primitiv, Mazdeismul, Mozaismul, Iudaismul.

2. Societățile religioase universale (Budhismul, Creștinismul, Islamismul. Acesta din urmă cu particularitățile sale nomistice n-apartține decât pe jumătate acestei categorii.

H. Siebeck împărți religia în următoarele clase¹⁾:

1. Religia naturală (religia afirmării Universului fără însemnătate etică: religiile, care preced civilizația).

2. Religiile morale (Mexicanii, Peruvienii, Aca-dienii, Chinezii, Egiptenii, Hindușii, Perșii, Germanii, Romanii; religia greacă e mai sus decât acest grup. Iudaismul e tranșiția între religia morală și religia răscumpărării.

3. Religia răscumpărării în sensul exclusiv al ne-gației lumii, — Budismul.

4. Religia răscumpărării pozitive: Creștinismul.

O întoarcere la religia morală e Islamismul.

După cum vedem autoritățile cele mai recunos-cute variază în modul clasificării religiunilor. Aceasta

¹⁾ H. Siebeck: *Lehrbuch der Religionsphilosophie*. Tübingen 1893; cp. P. D. Chantepie de la Saussaye op. cit. p. 9.

e foarte natural, dat fiind greutatea mare în găsirea criteriilor, după care să se facă grupările. Numai când se va reuși să se găsească punctele fundamentale de asemănare și deosebire ale religiunilor, numai atunci se va putea vorbi de o clasificare adevărată, reală.

Interesant pentru clasificarea religiunilor mi se pare această distincție din Atlasul misiunilor creștine din Edimburg: ¹⁾

Creștinii	}	Biserica de Vest	}	Catolicii
				Protestanții
		Biserica de Est	}	Grecii, Ru-
				șii, Româ-
				nii, etc.
				Armenii
				Abisinienii

Iudeii

Mohamedanii . . . Hamiți-Semiți, Africa de Nord etc.

Budiștii . . . . . Tibet, China, Japonia.

Hinduiștii . . . . . India.

Păgânii . . . . . Negrii (Africa, Oceania etc.).

Aceasta e o clasificare, ce se referă întru totul la situația religioasă prezentă. Dacă e reală, e de sigur însă necompletă. Ea nu numai că nu cuprinde religiile trecutului, dar nici pe cele actuale nu le cuprinde, de pildă: Jainismul, Babismul, Sikhismul, Confucianismul, Șintoismul etc.

Cea mai nimerită clasificare mi se pare următoarea: *religiile naturale*, *religiile morale* și *religiile ideale*. Această clasificare are avantajul de a con-

¹⁾ „Statistical Atlas of Christian Missions“ Edimburgh 1910.

sidera atât factorii interni, cât și externi în dezvoltarea religiei.

Deși evoluția religioasă reprezintă o serie mare de manifestări, aceste manifestări pot fi reduse totuși la următoarele trei clase :

Religia naturală isvorând din *intuiția* individului, și a societății, ea reprezintă acea atitudine specială a vieții omului, care caracterizează religiunile popoarelor primitive. Ea e manifestarea *spontană* asupra lumii, asupra Universului.

Supranaturalul e conceput în formă rudimentară ca în *filosofia animistă*, ori în *cultul feteșist* ori în *biserica totemică*. Evident formele ei elementare nu sunt aceleași pretutindeni. Ele variază după împrejurări, după situația geografică ori geniul etnic al popoarelor. Toate formele însă revendică un fond comun de cultură asupra unor adevăruri fundamentale ca: Dumnezeu, suflet, viața viitoare, importanța rugăciunii, rolul familiei în cultul public. În acest ciclu intră religiile popoarelor primitive din Africa, America, Oceania, Asia, religiile preistorice sau cele antemergătoare religiilor dominante în istorie, religia folklorică din Europa.

Religia morală cuprinde acele religii, care pășesc un pas mai departe în evoluția religioasă. Cuvântul „moral“ trebuie explicat aci prin cuvântul social. Tradiția joacă un rol important. Mediul social, geniul etnic e hotărâtor în făurirea religiei. Aspirațiile naționale sunt întru totul considerate. Fiecare religie e mai mult sau mai puțin expresia unui popor ales. Diferitele forme de manifestare sunt întru totul

aprobate de societate, sunt expresia voită a societății — consensus omnium.

Ecclesia joacă rolul important; sacrificiul și meditația religioasă fac parte din cultul națiunii.

Religia morală poate fi: *Politeistă*: Religiile Chinejilor-Confucianismul, Japonezilor-Șintoismul, Asiriei, Babilonului, Egiptului, Indiei-Vedismul, Brahmanismul, Hinduismul, Greciei, Romanilor, Slavilor, Germanilor, etc.; *diteistă*: Religia Perșilor-Parsismul; *monoteistă*: Religia Iudeilor: Mozaismul.

În sfârșit țin de acest ciclu toate religiile de domeniu național, care în aspirațiile lor nu depășesc granițele unui neam sau unei rase.

Religia ideală se caracterizează prin aspirațiile ei universaliste. Convingerea fermă, că adevărul exprimat în această religie e absolut, o face să depășească granițele naționale și să tindă a fi internațională. În această clasă intră religiunile, care dau o deosebită importanță mântuirii individului, mântuirii personale. Rațiunea joacă un rol important în decernarea adevărului religios, care însă în gradul cel mai înalt e conceput ca revelat. Acum revelația se exprimă în cât mai desăvârșită lumină. Aci intră Budismul, Mitraismul, Mohamedanismul, Babismul, Religia Umanității, Teosofia, Creștinismul.

* * *

În ceea ce privește statisticile religiunilor, lăsând la o parte puținele investigații științifice, ce s'au făcut, încolo posedăm numai probabilități și aceste venite mai ales din partea misionarilor, care dacă ne-au adus enorm de mare folos în cunoașterea popoarelor, nu se poate nega că de multe ori ne-au

dat aprecieri pur subiective, ori chiar protivnice. *Care e puterea numerică a religiunilor în prezent?* Iată o întrebare, la care nu se poate da un răspuns satisfăcător. Statisticile, care le avem, nu-s uniforme și-apoi și în cele ce le avem uniforme sunt o mulțime de rubrici indefinite. Recensiminte speciale, relative la religie nu s'au făcut și chiar dacă s'ar face, cât de greu ar fi de distins! În Anglia de pildă, recensimintele sunt după căsătoriile făcute. Dar dacă nu uităm că unii se duc la două biserici, vedem imediat greutatea distingerii confesiunii. Și apoi câți sunt declarați în o confesiune oarecare numai nominal? Și câți nu și-au făcut examenul conștiinței niciodată?! Se va răspunde că religia fiind ceva viu, nu se poate face o statistică, că statistica se face numai relativ la cult. Așa e. Dar la popoarele primitive, ori chiar la popoarele Asiei, unde e recensământul fie numai pentru cult?

Și totuș nu-i de desperat. Filosofia se încearcă să stabilească punctele comune și distincte ale diferitelor religiuni și astfel să ne dea o justă clasificare. Din o justă clasificare va ieși și o justă statistică. Dar oare nu se poate spune cu aceeași dreptate și contrarul? Oare din o justă statistică nu putem deduce o justă clasificare? Importanța statisticeii e deci foarte mare, nu numai în stabilirea cantitativă a religiunilor, dar chiar în descernământul lor calitativ. Statistica are apoi deosebită importanță pentru știință și misiuni. Rezultatele silințelor misionare vor fi cunoscute numai când se va avea o statistică reală a religiunilor. Dr. Warneck, renumitul istoric al misiunilor, a atras deja atenția asupra acestui lucru.

Numai prin statistică se poate cunoaște mersul progresiv al religiunilor, care religie progresează mai mult, care religie prezintă o mai mare forță în lume.

O statistică a religiunilor a fost propusă—cum era și natural—la cel dintâi congres de istorie al religiunilor, la Paris în 1900, de D-l E. Fournier de Flaix. Iată în rezumat rezultatele D-lui E. Fournier ¹⁾:

Populația lumii e redusă din pricina nesiguranții numărului populației Africei la 1.429 milioane suflete, care e repartizată după cum urmează: În Europa 391 milioane, în America 140 milioane, în Asia 790 milioane, în Oceania 46 milioane, restul în Africa. Religiunile sunt astfel clasate și repartizate după o tabelă din 1887:

1. Creștinismul	477.080.000
2. Cultul strămoșilor și Confucianismul	256.000.000
3. Hinduismul	190.000.000
4. Mohamedanismul	176.000.000
5. Budismul	147.900.000
6. Taoismul	43.000.000
7. Șintoismul	14.000.000
8. Iudaismul	7.000.000
9. Politeismul	117.000.000

D-sa arată cât de greu e de făcut o statistică, în specie și din cauza confuziunii, pe care înșiși Europeanii o făceau față de religiuni ca Taoismul, Șintoismul, etc. O atare confuziune a făcut pe Schopenhauer să atribue Budiștilor circa 600 milioane.

¹⁾ Actes du premier Congrès d'Histoire des Religions. Paris 1900.

Numai când geografii, călătorii, expeditorii vor cerceta serios și obiectiv și ne vor da monografii precise asupra singuratecelor religii, numai atunci vom avea statistici adevărate. Europa desigur e cunoscută și azi putem fi siguri de numărul catolicilor și protestanților, cel puțin în manifestarea exterioră, în cult. Dar nu putem fi tot atât de siguri de celelalte continente.

Repartiția sigură, după D-l E. Fournier, în 1900 ar fi fost:

I. Creștinismul

Europa	376.800.000
America	139.000.000
Asia	20.000.000
Africa	9.000.000
Oceania	10.000.000
	<hr/>
	555.000.000

II. Cultul strămoșilor

Asia	269.000.000
----------------	-------------

III. Brahmanismul

Asia	217.000.000
----------------	-------------

IV. Islamul

Europa	7.600.000
Asia	138.000.000
Africa	69.000.000
Oceania	
	<hr/>
	214.600.000

V. *Budismul*

<u>Asia</u>	
Nord	51.700.000
Sud	23.300.000
Japonia	28.000.000
	<u>103.000.000</u>

VI. *Taoismul*

Asia	43.000.000
----------------	------------

VII. *Șintoismul*

Asia	17.000.000
----------------	------------

VIII. *Iudaismul*

Europa	6.900.000
America	400.000
Asia	200.000
Africa	500.000
Oceania	50.000
	<u>8.050.000</u>

IX. *Parsismul*

. . . . .	100.000
-----------	---------

X. *Sikhismul și Jainismul*

. . . . .	3.500.000
-----------	-----------

Din această statistică reese în mod evident că cea mai răspândită religie pe pământ e Creștinismul, că a fost o greșeală, care s'a perpetuat mult timp atribuind Budismului cel mai mare număr de ade-

renți ¹⁾, că păgânismul, în special cultul strămoșilor, reprezintă încă o forță mare pe pământ.

E interesant apoi de observat cât de mult s'a întins Islamismul în Africa, unde tinde de a deveni religie universală și ce putere mare are Agnosticis-mul în India.

În deplin acord cu D-l Fournier, când afirmă că „mișcarea naturală a populațiilor este elementul fundamental al dezvoltării religiunilor“, dăm în cele ce urmează câteva tablouri statistice asupra miș-cării populației pământului, ca prin comparație să ne facem o idee mai clară de forța, pe care o re-prezintă o anumită religie în o anumită țară și în lume în general.

Autoritățile, pe care ne bazăm sunt incontestabile. Michael G. Mulhall și Augustus D. Webb sunt au-torități, care prin acuratețea lucrului, prin atenția desăvârșită celor mai mici detalii, nu pot fi puși de loc la îndoială. Intrebuințez tot odată și două ta-bele luate din lucrarea D-rului Warneck și o dia-gramă din cartea D-lui Louis H. Jordan, iar la sfâr-șit anexează statistica religioasă a României. Cu chi-pul acesta sper să dau o clarificare deplină despre repartiția numerică a religiunilor. Odată făcută, a-ceasta va folosi mult timp, căci după cum iarăș cu dreptul observă D-l Fournier „schimbările pe care cucerirea, propaganda, violențele, modificările de

¹⁾ Această greșală o face chiar D-l Chantepie de la Saussaye. Vezi op. cit. p. 9. D-sa evaluează populația lumii aproximativ 1.400 milioane indivizi, din care 30% ar fi creștini, 8¹/₂% mohamedani, 1¹/₂% iudei, 35% budiști, 9¹/₂% brahmaniști și 16¹/₂% fetișiști. D-sa cuprinde în numărul Budiștilor pe Chinezi și Japonezi. Dar aceasta nu-i drept.

idei le aduc consistenței și repartiții populației, sunt prea lente, ca să se manifesteze. Din acest punct de vedere, treizeci de ani nu valorează aproape nimic“.

POPULAȚIA LUMII

Evaluarea populației Imperiului Roman la moartea lui Augustus, 14 A. C. a fost puțin mai mult, decât cea a imperiului german din prezent, fiind estimată de Bodio astfel :¹⁾

Italia.	6.000.000
Spania	6.000.000
Grecia	3.000.000
Galia.	3.400.000
Alte țări.	4.600.000
Europa	23.000.000
Asia	19 500.000
Africa	11.500.000
Total	54.000.000

Populația marilor puteri ale Europei în :

	1880	1890
Anglia	35.004.000	38.200.000
Franța	37.400.000	38.800.000
Germania	45.260.000	48.600.000
Rusia	84.440.000	92.000.000
Austria	37.830.000	40.100.000
Italia.	28.910.000	30.300.000
Spania	16.290.000	17.600.000

Populația Europei, după cele mai bune autorități, a fost următoarea :

Data	Autor	Populația
1762	Expely	130.000.000
1778	Moheau	150.000.000
1800	Levasseur	175.000.000
1828	Balbi	214.000.000
1841	Berg-Lona	233.700.000

¹⁾ După The Dictionary of Statistics by Michael G. Mulhall. F. R. S. Ediția 4. London 1899.

Data	Autor	Populația
1850 . . .	Confronti . . .	255.000.000
1861 . . .	Hausner . . .	283.900.000
1871 . . .	Berg-Lona . . .	293.000.000
1882 . . .	B. Wagner . . .	327.800.000
1886 . . .	Levasseur . . .	345.700.000

Astfel, după Mulhall, distribuția populației lumii a fost:

	M I L I O A N E				
	1810	1828	1845	1874	1886
	Gotba	Balbi	Michelot	Bem-Wagner	Levasseur
Europa . . .	180	214	245	301	347
America . . .	21	40	50	85	112
Asia	380	481	620	798	822
Africa	99	109	90	203	197
Australia . . .	2	3	4	4	5
Total . . .	682	847	1.009	1.391	1.483

După d-l Augustus D. Webb¹⁾ evaluarea populației marilor diviziuni ale lumii, împreună cu densitatea pe mila pătrată 2.58, 99.40 Ha. este dată precum urmează:²⁾

DIVIZIUNEA	Area in Mille p.	Populația	Persoane pe Milă p.
Europa	3.800.000	420.000.000	110
Asia	16.100.000	850.000.000	53
Africa	11.500.000	130.000.000	11
America	16.400.000	160.000.000	10
Oceania	4.200.000	50.000.000	12
Lumea	52.000.000	1.610.000.000	31

¹⁾ „The New Dictionary of Statistics“ A compliment to the fourth Edition of Mulhall's Dictionary, by Augustus D. Webb. B. Sc. London 1911.

²⁾ Consultând: République française: Annales statistiques 1905, 1906, 1907. Paris: Imprimerie nationale.

Populațiunea țărilor principale, după recensământul ultim, împreună cu densitatea populației pe mila patrată, este dată precum urmează consultând „Statistical Abstracts for the Principal and other Foreign Countries“

(C. 9182) 1899. (c. d. 1796) . . . (c. d. 5053) 1910 London :

Ț A R A	Data recensământului	Populația	Densitatea pe M. P.
* Regatul Unit (Anglia, Scoția, Irlanda)	April. 1 1901	41.458.720	341.6
Danemarca	Febr. 1 1906	2.588.920	172.0
Norvegia	Dec. 3 1900	2.240.030	18.1
Suedia	Dec. 31 1900	5.136.440	29.7
Filanda	Ian. 12 1901	2.712.600	18.8
Polonia	Febr. 9 1897	9.401.100	191.5
Rusia în Europa	" 9 1897	93.467.740	50.3
Rusia în Asia	" 9 1897	22.758.200	3.6
Austria	Dec. 31 1900	26.150.710	225.8
Ungaria	" 31 1900	19.254.560	153.6
Elveția	" 1 1900	3.315.440	214.3
Germania	" 1 1905	60.641.280	290.4
Holanda	" 31 1899	5.104.140	406.4
Belgia	" 31 1900	6.693.550	588.7
Franța	Mart. 4 1906	39.252.250	189.6
Spania	Dec. 31 1900	18.607.670	95.5
Portugalia	" 1 1900	5.016.270	146.4
Italia	Febr. 10 1901	32.475.250	293.5
Grecia	Oct. 27 1907	2.631.950	105.2
Bulgaria	Dec. 31 1905	4.035.650	108.5
Serbia	Ian. 13 1906	2.688.750	144.2
România	Dec. 1 1899	5.956.690	117.5
Turcia în Europa și în Asia	Evaluat . . .	23.000.000	32.
* Egipt	April. 29 1907	11.272.000	868.9
* Statele Unite inclusiv Alasca și Hawai	Iunie 1900	76.303.390	21.4
Canada	April. 4 1901	5.371.315	1.4
Cuba	Oct. 16 1899	1.572.800	35.7
Mexico	" 28 1900	13.606.890	17.7
Costa Rica	Dec. 31 1903	322.620	14.0
Brazilia	" 31 1900	17.371.000	5.3
Venezuela	Evaluat 1904	2.590.000	4.3
Peru	" 1897	4.610.000	6.6
Chili	Nov. 28 1895	2.712.150	9.3
Argentina	Iunie 30 1905	5.106.380	4.6
* India	Mart. 1 1901	294.400.000	116.6
Japonia	Dec. 31 1903	46.732.140	316.9
China	Evaluat . . .	426.300.000	97.
* Australia	Mart. 31 1901	3.773.800	1.3
Noua Zelanda	April. 29 1906	888.580	8.5

RELIGIUNILE LUMII

Numărul creștinilor, Iudeilor, Mohamedanilor în lume, la începutul secolului este dat după Gustav Sundbärg *) (in The new Dictionary by H. D. Webb. 1911) precum urmează:

CONTINENTUL și ȚARA	Evaluarea Populației totale	N U M Ă R U L D E					
		C R E Ș T I N I			I u d e i	M o h a m e d a n i	A l i i n e c r e ș t i n i
		Protestanți	Rom. Catol.	Grec-Ortodox			
Europa							
Regatul Unit	42.200.000	36.000.000	5.600.000	—	42.000.000	200.000	—
Franța	39.000.000	700.000	38.100.000	—	38.800.000	100.000	41.000
Germania	56.400.000	35.400.000	20.000.000	—	55.700.000	600.000	20.000
Austria-Ungaria	47.100.000	4.300.000	35.900.000	4.200.000	44.300.000	2.100.000	40.000
Suedia	5.100.000	5.100.000	2.000	—	5.100.000	4.000	1.000
Norvegia	2.200.000	2.200.000	2.000	—	2.200.000	1.000	—
Danemarca	2.500.000	2.500.000	5.000	—	2.500.000	3.000	14.000
Hollanda	5.200.000	3.100.000	1.800.000	—	4.900.000	100.000	5.000
Belgia	6.700.000	20.000	6.700.000	—	6.700.000	4.000	130.000
Elveția	3.300.000	1.900.000	1.400.000	—	3.300.000	12.000	—
Italia	32.500.000	100.000	32.400.000	—	32.500.000	45.000	17.000
Spania	18.600.000	100.000	18.600.000	—	18.600.000	2.000	—
Portugalia	5.400.000	8.000	5.400.000	—	5.400.000	2.000	—
Rusia	109.700.000	1.000	12.100.000	84.200.000	100.200.000	5.400.000	25.000
Filanda	2.600.000	2.600.000	1.000	—	2.600.000	1.000	340.000
România	6.200.000	20.000	200.000	5.700.000	5.900.000	300.000	—
Turcia	6.100.000	20.000	300.000	2.500.000	2.800.000	100.000	50.000
Statele Balcanice	9.000.000	6.000	70.000	8.300.000	8.300.000	48.000	200.000
Alte state	800.000	25.000	200.000	400.000	600.000	—	700.000
Total în Europa	400.600.000	98.400.000	179.100.000	105.300.000	382.500.000	9.000.000	8.200.000

	Estimarea Populației totale	Protestanți	Alii ¹⁾	Total	Iudei	Mohamedani	Alii necreștini
Asia							
India	295.000.000	1.000.000	1.900.000	2.900.000	22.000	62.500.000	229.600.000
China	400.000.000	200.000	1.100.000	1.300.000	2.000	30.000.000	368.700.000
Japonia	52.000.000	40.000	70.000	100.000	—	—	51.900.000
Rusia în Asia	27.800.000	25.000	12.500.000	12.500.000	100.000	14.600.000	600.000
Alte țări	129.200.000	1.200.000	12.000.000	13.200.000	600.000	63.400.000	52.000.000
Total Asia	904.000.000	2.500.000	27.500.000	30.000.000	700.000	170.500.000	702.800.000
Africa							
Africa	144.700.000	2.300.000	6.300.000	8.600.000	400.000	68.000.000	67.700.000
America							
Statele Unite	76.300.000	64.100.000	11.000.000	75.100.000	1.100.000	—	100.000
Rest America Nord	32.100.000	4.900.000	26.800.000	31.700.000	100.000	—	300.000
America de Sud	39.300.000	400.000	37.400.000	37.800.000	9.000	—	1.500.000
Total America	147.700.000	69.400.000	75.200.000	144.600.000	1.200.000	—	1.900.000
Australasia							
Australasia	6.500.000	4.700.000	1.000.000	5.700.000	17.000	3.000	800.000
Totalul Lumii	1.603.500.000	177.300.000	394.100.000	571.400.000	11.300.000	246.700.000	774.100.000

1) Aperçu statistiques internationaux Onzième Année Stockholm 1908.

*) Totalul e dat aproximativ de 100.000 și include Creștinii neseperat specificați. Pentru țările în afară de Europa, Romano-Catolicii nu-s specificați separați, ci sunt incluși sub titlu "Alii". (Tot așa Greco-ortodoxii, pe care coloană am introdus-o eu, în tabourile statisticilor fiind separată). E evaluat că sunt aproape 89 milioane Romano-Catolici în afară de Europa, astfel totalul lor fiind în lume 268 milioane, față de 177 milioane Protestanți. Greco-ortodoxii sunt în afară de Europa aproximativ 14 milioane, așa că totalul lor e de 119.500.000. .... Numărul Brahmaniștilor și Budhiștilor e dat circa 550 milioane.

*) Secta Creștinilor științifici este reprezentată în timpul prezent de peste 100 biserici sau societăți, din care aproape 40 sunt în Anglia, iar cei mai mulți în America. Membrii bisericilor științifice creștine în America sunt aproape 60.000.

Viz. Frank Padmore: Contemporary Review, Ianuar, London 1902.

Iată acum și două statistici luate după G. Warneck ¹⁾ :

În evaluarea rezultatelor misiunii Evanghelice ²⁾ făcând socoteala progresului misiunilor creștine față de lumea necreștină, el ne dă în notă următoarele:

După dările de seamă cele mai îngrijite, care sunt de fapt numai relative (Zeller în Allgem. Mis. Zeitung 1903 3 ff), cele 1.544¹/₂ milioane ale omenirii, care locuiesc pământul la sfârșitul secolului XIX, sunt divizate după religii precum urmează :

Creștini		534.940.000
Romano-catolici	254.500.000	
Greco-ortodoxi	106.480.000	
Protestanți	165.830.000	
Alții	8.130.000	
Israelii		10.860.000
Mohamedani		175.290.000
Brahmani		214.570.000
Budhiști		120.750.000
Confuciani		300.630.000
Șintoși		14.000.000
Politeiști (Animiști)		173.000.000
Alții		170.000
Total		<u>1.544.510.000</u>

După „Stimmen aus Maria Laach“ (Kath. Blätter) 1903 16 ff ; Krosse S. I., Die Verbreitung der wichtigsten Religions Kenntnisse zur Zeit der Jahrhundertwende

Creștinii		549.017.431
Romano-catolici	264.506.922	
Greco-ortodoxi	109.147.272	
Roskolnici	2.173.377	
Orientali schismatici	6.554.963	
Protestanți	166.627.209	
Judeii		11.036.607
Mohamedanii		202.048.240
Brahmanii		210.100.000
Vechiul cult Indian		12.113.756
Budhiștii		120.250.000
Confucianiștii		235.000.000
Taoiștii		32.000.000
Șintoștii		17.000.000
Adoratorii de fețiși		144.700.000
Alții		2.844.482
Total		<u>1.536.110.516</u>

¹⁾ The History of Protestant Missions Edit. G. Robson. D. D. Edim. London, 1906.

²⁾ Capit. VII op. cit. Part. II. pag. 412.

În sfârșit, o foarte interesantă privire comparativă a puterii numerice prezente a religiunilor principale din lume o dă d-l Louis H. Jordan. Desigur nu ne așteptăm ca cifrele să fie aceleași. În situația actuală a cunoștinții noastre, acest lucru e imposibil. Dar d-l Jordan ne dă o diagramă, care e foarte sugestivă; apoi diagramele distribuției teritoriale a religiunilor principale din lume îs deosebit de interesante. Și după d-sa, tot creștinismul reprezintă forța cea mai mare din lume de 520.000.000 suflete, după care vin apoi confucianismul cu 240.000.000 și mohamedanismul cu 210.000.000....¹⁾

Toate aceste tabele ne-au arătat distribuția religiunii pe întinsul întregului pământ.

E interesant iarăș să vedem cum prevalează o anumită religie ori confesiune în diferite țări sau imperii, în parte.

Ne facem astfel o idee imediată de spiritul poporului respectiv și de aspirațiile lui cele mai încredute. Ne convingem imediat, care-s ideile dominante și în ce direcție anume se îndreaptă ele.

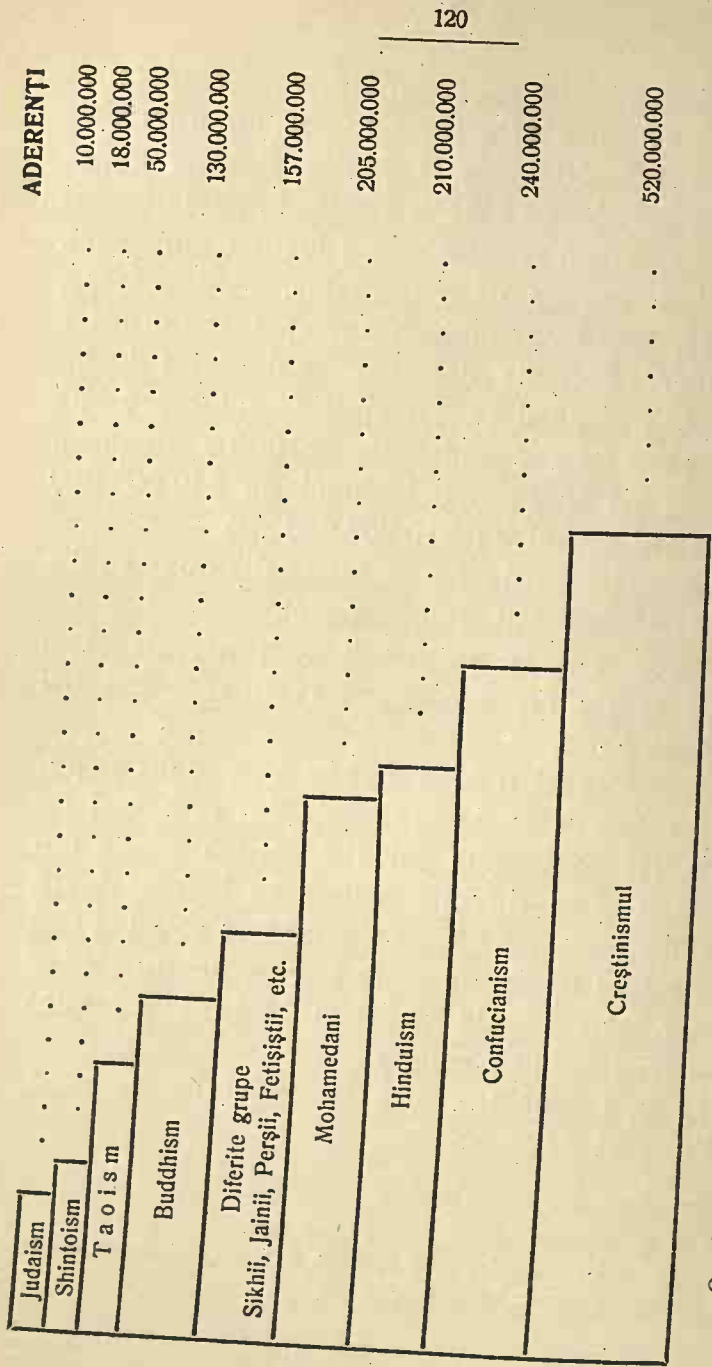
Distribuția teritorială a religiilor în o anumită țară prezintă apoi un foarte mare interes pentru spiritul misionar, care capătă astfel o călăuză puternică pentru felul predicii sale.²⁾

Aleg la întâmplare, din foarte multe statistici, următoarele :

¹⁾ A se vedea diagrama din pagina următoare.

²⁾ Vezi un scurt manual pentru misiuni: *A Short Handbook of missions* by Eugene Stock. London 1904.

RELIGIUNI

120

Total 1.540.000.000

O privire comparativă a puterii numerice prezente a Religiumilor principale din lume¹⁾.

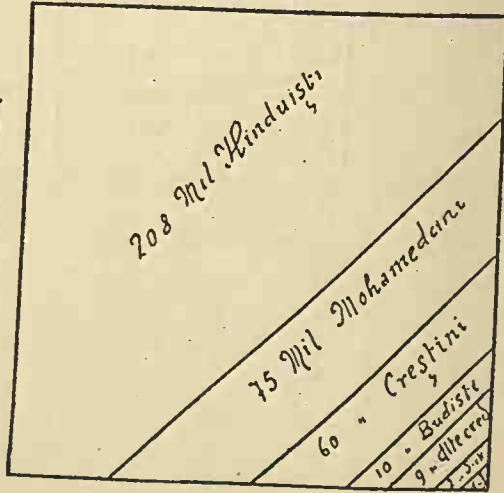
¹⁾ Louis H. Jordan: Comparative Religion. Edimb 1905. Chart. 1, pag. 579.

INDIA

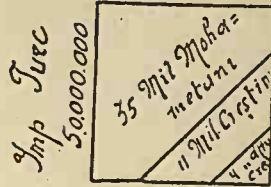
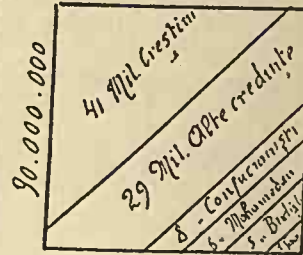
Distribuția populației Indiei în 1881 și 1901 relativ la religie este dată precum urmează: după „Statistical Abstracts relating the British India. C. 9036/1898/Cd. 4311/1908 London).

Denominația	Numărul		Proporția pe 10.000	
	1881	1901	1881	1901
Hindu	166.685.000	207.147.000	7.432	7.037
Sikh	1.853.000	2.195.000	73	75
Jain	1.222.000	1.334.000	48	45
Buddhist	3.419.000	9.477.000	135	322
Parsi	85.000	94.000	3	3
Mohamedani	50.122.000	62.458.000	1.974	2.122
Creștini	1.863.000	2.923.000	73	99
Iudei	12.000	18.000	0.5	0.6
Animistici	6.570.000	8.584.000	259	292
Alții	60.000	130.000	2	4
Total	253.891.000	294.360.000	10.000	10.000

DISTRIBUȚIUNEA TERITORIALĂ A RELIGIILOR PRINCIPALE ALE LUMII
 IN
MAREA BRITANIE, REPUBLICA FRANCEZĂ, IMPERIUL TURC¹⁾
Imperiul Britanic
 365 000 000.

Rep Franceză

¹⁾ Vezi Louis H. Jordan op. cit. pag. 579.

GERMANIA

Acordarea populației după dominația religioasă la recensământul din 1905 a fost: după „Die Volkszählung des Deutschen Reiches am 1 Dezember 1905, Berlin.

STATUL	NUMĂRUL ÎN 1905				
	Creștini			Necreștini	
	Protestanți	Rom. catolici	Alții	Judei	Alții
Imperiul German	37.647.000	22.094.000	275.000	608.000	17.000
Prussia	23.342.000	13.344.000	191.000	410.000	7.000
Bavaria	1.845.000	4.612.000	11.000	55.000	2.000
Saxonia	4.251.000	218.000	24.000	15.000	500
Württemberg	1.583.000	696.000	11.000	12.000	500
Baden	770.000	1.206.000	8.000	26.000	600
Hesse	803.000	373.000	8.000	25.000	400
Mecklemburg-Schwerin	610.000	12.000	1.509	1.500	100

Proporția populației aparținând diferitelor denomițiuni din 1871, a fost:

Denomiñația	Proporția la 1.000 din totalul populației				
	1871	1880	1890	1900	1905
<i>Creștini</i>					
Protestanți	623	626	628	625	621
Catolici	362	359	358	361	365
Alți creștini	2.0	1.7	2.9	3.6	4.3
<i>Necreștini</i>					
Judei	12.5	12.4	11.0	10.4	10.0

Iată și populația ROMÂNIEI *) repartizată după religie, așa cum o dă
D-l P. Gârboviceanu, după recensământul din 1899 Decembrie în „Biserica ortodoxă
și cultele străine din Regatul Român“, București 1904.

	Ortodoxi		Catolici		Protestanți		Mozaici		Mohamedani		Armeni		Lipoveni		Alte religii		TOTAL	
	Cifra absolută	%	Cifra absolută	%	Cifra abs.	%	Cifra absolută	%	Cifra abs.	%	Cifra abs.	%	Cifra abs.	%	Cifra abs.	%	Cifra absolută	
ROMÂNIA	5.451.787	91.5	149.667	2.5	22.749	0.4	266.652	4.5	44.732	0.7	5.787	0.1	15.094	0.3	222	0.0	5.956.690	
Moldova . .	1.555.544	84.2	88.803	4.8	2.169	0.1	196.752	10.6	346	0.0	3.181	0.2	1.228	0.1	99	0.0	1.848.122	
Muntenia .	2.536.158	95.4	44.093	1.6	13.570	0.5	60.760	2.3	2.186	0.1	972	0.0	1.701	0.1	77	0.0	2.659.517	
Oltenia . .	1.163.460	98.5	10.874	0.9	1.454	0.1	4.906	0.4	523	0.1	4	0.0	—	—	22	0.0	1.181.243	
Dobrogea .	196.925	73.4	5.897	2.2	5.556	2.1	4.234	1.6	41.667	15.6	1.630	0.6	12.165	4.5	24	0.0	267.808	

*) Populația României însă în timpul din urmă trece de 7.000.000 suflete.

Din toate cifrele arătate până acum, reese clar că n'avem statistici pozitive, relativ la distribuirea exactă a fiecărei religii. Dealtfel am văzut că aceasta e foarte greu, atât timp cât nici o clasificare generală a religiunilor n'a fost admisă. Ne rămâne să fim mulțumiți cu statisticile făcute după naționalități, sau după religiunile mai importante.

Câte-va obiecțiuni s-ar putea face. In Europa se trec în rândul creștinilor cei absolut necredincioși. Se va concede că din cele 420 mil. cel puțin 20 mil. nu-s creștini. In celelalte continente disprețul față de păgânism face să nu se facă măsurătoarea bine. Ar fi de dorit cu prilejul statisticilor viitoare sa se aibă aceasta în vedere. Cât mai multă acurateță nu strică. Ar trebui să se dea chiar sectele filosofice, care în multe privințe tind a deveni religioase.

Din o ochire generală asupra tuturor religiunilor și țărilor, care le reprezintă, ne facem deplina convingere că *religia* e forța cea mai puternică a mișcării populației. Populația lumii după ultima statistică e evaluată la 1.610 milioane. Din această populație 571.400.000 sunt creștini, 246.700.000 sunt mohamedani, 217.000.000 brahmaniști, 150.000.000 budiști, 250.000.000 confucianiști, iar restul de peste 170.000.000, Judei, Șintoști, păgâni, etc. O caracteristică specială a mersului fiecărei religii nu-i posibil de făcut.

E interesant de urmărit modul cum a prosperat creștinismul. Cel mai vechiu raport misionar îl avem dela Sf. Apostol Pavel, când s'a întors la Antiohia și a dat seamă înaintea comunității de misiunea sa

între neamuri ¹⁾). În timpul apostolic, întreaga misiune se mărginea mai ales în lumea greacă-romană ²⁾). În evul mediu el se întinde la lumea germană-slavă și astăzi îl vedem triumfând în largul întregii lumi. Acestui succes atât de mare i se datorește entuziasmul, cu care a pornit Dr. John Mott, renumitul misionar, ca să evanghelizeze lumea în această generație ³⁾). Cu toate acestea, Dr. G. Warneck nu-i atât de optimist. Evaluând propaganda modernă printre necreștini, el ne dă abia cifra de 18.364.400 ⁴⁾ de convertiți. Când ne gândim că lumea necreștină e de un miliard, ne întrebăm: când va reuși creștinismul să se întindă pe întreg pământul? Când se va realiza visul apocaliptic al turmei cu un singur păstor?

Perspectivile religioase ale omenirii în secolul XX sunt cu desăvârșire nedefinite!

Meditând asupra stării religioase de astăzi și în special asupra politeiștilor primitivi, a căror număr atinge suma de 150.000.000, putem oare răspunde, dacă vor rezista mai departe ori nu?

D-l E. Fournier de Flaix discutând aceste perspective de viitor remarcă următoarele: „Religiunile adevărate, bazate pe o sumă de dogme, adaptate nevoilor și concepțiunilor metafizice ale unui anumit număr de oameni, de familii, triburi, de popoare chiar, sunt animate de două forțe foarte energice și

¹⁾ Faptele Apostolilor XIV. 27.

²⁾ Cp. A. Harnack: Die Mission und Anbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten. Leipzig 1902.

³⁾ Cp. J. Mott: The Evangelisation of the world in this generation. London 1900.

⁴⁾ Dr. G. Warneck: Abriss einer Geschichte der protestantischen Missionen. Berlin 1910.

foarte solide: 1) forța propagandei sau activității, care a fost extraordinară în ceea ce privește creștinismul și mohamedanismul și 2) forța rezistenței, de care cea mai bună probă a dat dovadă cultul strămoșilor și Brahmanismul¹⁾.

Azi, când căile de comunicație sunt atât de numeroase, când pământul e străbătut de un număr nesfârșit de linii ferate, când mărilor sunt tăiate cu cea mai mare ușurință de vase și când chiar aerul cată să fie cucerit de avioane, propaganda e înlesnită foarte mult, dacă duce cu dânsa și buna organizație și civilizație. Dar ar fi cea mai mare greșala a presupune că aceste mijloace materiale sunt hotărâtoare în mersul omenirii... Ceea ce ridică sau pogoară popoarele e în cele din urmă tot idea adevărată sau falsă, susținută cu sinceritate, entuziasm, cultură ori cu ipocrizie și sfiuciune.

E cert că religiile n-au toate aceeași forță de susținere. Acea religie va fi învingătoare, care va corespunde mai mult nevoilor spirituale ale omenirii, și mai ales, care va fi propogată cu mai multă sinceritate... *Sinceritatea este baza puternică a oricărei religii.* În India țara clasică a religiunilor, țara meditațiunii abstracte, a idealului pur, țara visării, unde întinericul se îmbină cu lumina, în ceea ce privește manifestările religioase, toate denomi-națiunile dela Animiști și Hinduști, până la Jainiști, Budhiști, Sikhiști, își revendică dreptul de întâietate alături de Parsism și Iudaism, Mohamedanism și Creștinism. Aceasta, fiindcă la baza fiecărei credințe este sinceritatea deplină, este credința sin-

¹⁾ Actes du Congrès d. H. R. Paris 1900. op. cit. p. 223.

ceră, că ea și numai ea exprimă adevărul prea înalt... Căci dacă ar fi ca fastul exterior al materialității europene să fie decisiv, de când oare India n-ar fi fost creștină? Dacă organizația politică și superioritatea geniului și invenții mecanice ar fi hotărâtoare în materii religioase, de când oare America, prin misionarii ei fără pereche, ar fi cucerit Asia?

Drumurile de fer și mașinile sburătoare nu fac să dispară cântecele străbune, decât numai atunci, când sămânța necredinții s'a infiltrat, când farmecul trecutului nu mai are nicio atracție și când oamenii duși de curente, în nesinceritatea lor încep să cânte cântece, ce nu-s ale inimii lor.

Oricum, cine poate spune ce va aduce viitorul? Distribuția geografică a religiunilor e atât de neregulată că nicio prezicere nu se poate face. Se pare totuș că pe când Asia bătrână rămâne indiferentă mișcărilor noi de eliberare sufletească, Africa va fi în întregime mohamedană, pe când America va întrona o nouă forță a creștinismului luminat în seninătate evanghelică.

Dar să ne abținem dela orice comentariu. Am uitat că un statistician trebuie să se conducă de următorul motto: „Je n'impose rien; je ne propose même rien; j'expose“. Expunerea cifrelor ne-a arătat până la evidență tăria fiecărei religii.

Rămâne ca acea religie, care se simte chemată de a stăpâni lumea, să înțeleagă realitatea lucrurilor și să meargă să propovăduiască în adevăr *idealul împărăției lui Dumnezeu peste tot pământul*.

BIBLIOGRAFIA

PENTRU

STUDIUL RELIGIUNII COMPARATE

Cunoaşterea literaturii în o ramură determinată a devenit în timpul din urmă una din chestiile cele mai de seamă ale ştiinţii. Căci dacă este adevărat că experienţa este condiţia esenţială a ştiinţii şi că speculaţiile noastre, cu toată aprobarea unei majorităţi oarecare, nu se consideră ca adevărate adevărului, de cât atunci, când sunt confirmate de intuiţie, de observarea reală, apoi e evident că orice ipoteză făcută în domeniul ştiinţii nu poate trece, fără să fie verificată, controlată de persoane competente. Contribuţia mai multora în cercetarea adevărului se impune.

Adevărul e acelaş pentru toate minţile normale, dar el are multe înfăţişări şi ca să fie descoperit în toată lărgimea lui trebuie muncă continuă. Această muncă e adunată în cărţi, care cuprinde experienţa şi gândirea predecesorilor noştri. Din cărţi noi ne putem scoate ceea ce ne trebuie în înţelegerea naturii. Specialişti în o materie nu pot fi toţi în acelaş loc, în aceeaş ţară, în aceeaş vreme, dar ei pot pune concluziile lor în rapoarte, cărţi şi astfel experienţa lor devine acceptabilă celor interesaţi.

A cunoaşte pe cei care se ocupă cu studiul tău e cel mai mare ajutor şi cea mai mare încurajare. Cunoaşterea lucrului altuia duce la formarea *metodii* în cercetare, după care ne normăm experienţa. Prin cercetarea lucrărilor altora ne fe-

rim de improvizării efemere și ne asigurăm verificarea gândirii proprii.

Utilitatea de a ne pune în curent cu toate cercetările în o ramură respectivă e incontestabilă. E banal a mai insista. De aici necesitatea de a se da periodic ceea ce apare în o specialitate, ca să se poată vedea terenul vast, ce e de cuprins și ca să se poată face noi sugestii.

Nu toate cărțile pot fi citite ...se citește cât se poate. Dar cineva nu poate citi, dacă nu știe ce să citească. Deplin convins de importanța cunoașterii literaturii unei specialități, am socotit necesar să dau la iveală această bibliografie, ca anexă la studiul introductiv asupra ceea ce este Religia Comparată. Ea ne va servi mai departe în înțelegerea diferitelor chestiuni, pe care știința noastră are a le cerceta.

Această bibliografie nu-i completă și nu-i selectă.

Dacă ea nu-i completă adecă, dacă nu se dă toate cărțile, ce-au apărut, iar cele ce se dau, dacă nu toate au titlurile complete, cu timpul și locul tipăririi, vina cade în lipsa unei atari bibliografii chiar în străinătate. Dacă nu facem o selecție în cărți, e că știința «Religiunii Comparate» e relativ nouă și-i atât de greu să stabilim valoarea lucrărilor în o știință începătoare. Și-apoi cine îmi dă mie dreptul, de a pune la index cărți, pe care nu le-am citit?

Recunosc deci că se vor găsi lucrări de valoare inegală. E drept că pe cât cu puțință am încercat să demarc; am crezut însă, că e mai bine de a cita totul, rămânând ca o selecție să fie opera viitorului.

În general cred că trebuie să subliniez următoarele lucrări capitale, fără de care un studiu comparativ al religiunilor nu mai e cu puțință: La grande Encyclopédie, Die real Encyclopedie, The Encyclopaedia Britanica; apoi cărțile clasice ale lui C. P. Tiele, Max Fr. Müller, Chantepie de la Saussaye, Andrew Lang, E. B. Tylor, I. G. Frazer, ale lui William James, James Leuba, A. Sabatier, cum și admirabila carte de informații a d-lui L. H. Jordan.

Nu trebuie apoi să uit The Encyclopaedia of Religion and

Ethics, editată de Dr. Hastings, care promite a fi cea mai desăvârșită lucrare de religione comparată.

Dau mai departe aceea ce-am ales în timpul celor cinci ani de studiu, de când am început interesul pentru materia aceasta. Felul cum trebuie dată o bibliografie e o chestie de discuție. Eu aranjez cărțile, după cum mi se pare că merge interesul în Religia Comparată.

I. Cărțile manuale, II. Reviste periodice, III. Psihologie, IV. Istorie, V. Filosofia religiunilor. E în această aranjare însăș metoda științii noastre.

Am convingerea că făcând această lucrare va fi de folos nu numai specialiștilor — pe care îi dorim cât mai mulți în Țara Românească — ci și studenților în Filosofie și Teologie. Mi-aduc aminte de greutățile întâmpinate în cercetările mele. Ca student am pierdut luni, ca să găsesc autorii, ce-mi trebuiau în prepararea unei paralele dintre Budism și Creștinism. Ajutorul din afară, chiar la Universitate, la noi e greoiu.

Țiu apoi să atrag atenția asupra unui progres, ce s-a făcut în catalogarea cărților la fundația Carol I. S-a instituit acolo o rubrică a științii și istoriei religiunilor, care împreună cu celelalte rubrici asupra religiunii naturale și teologiei, poate fi utilizată cu mult profit.

Mă bucur la gândul, că această bibliografie ar putea să fie de un folos real.

I. Cărțile Manuale:

Max F. Müller: Introduction to the Science of Religion. London, 1873.

" Chips from a German Workshop. London, 1867.

" Lectures on the Origin and Growth of religion as illustrated by the religions of India. Hibbert lectures, London 1878.

Max F. Müller: Naturul religion, Physical religion, Anthropological religion and Psychological religion. Gifford lectures 4 vols. London 1889—92.

Max F. Müller: Contributions to the science of Mythology, 2 vols. 1897.

Ernest Renan: Etudes d'histoire religieuse. Paris, 1858.

" La vie de Jesus. Paris, 1863.

" Origins du christianisme. Paris 1863—83.

" Melanges d'histoire et de voyage. 1878.

" L'avenir de la science. Paris, 1890.

- C. P. Tiele* : Kompedium der Religionsgeschichte, Edit. Breslau 1903.
 " Geschichte der Religion in Altertum bis auf Alexander
 der Grossen. Deutsche autorisierte Ausg. von G. Gehrich. Bd. I, II,
 Gotha 1896—98.
- C. P. Tiele* : Outlines of the History of religion. tr. Carpenter. Lon-
 don 1877.
- C. P. Tiele* : Elements of the science of religion being the Gifford
 lectures. Edimburgh 1897—99.
- David Hume* : The Natural History of Religions. London 1757.
- Fr. Schleiermacher* : Reden über die Religion. 1770.
- F. C. Bauer* : Symbolik und Mythologie. 2 Teil Stuttgart 1824—5.
- Benjamin Constant* : De la religion considerée dans sa source, ses
 formes et ses développements. 5 vol 1824—31.
- F. D. Creuzer* : Symbolik. 4 B-de Leipzig 1837.
- Feuerbach* : Das Wesen der Religion 1840.
- A. Comte* : Catechisme positiviste.
- Edgar Quinet* : Le genie des religions.
- F. D. Maurice* : The religions of the world 1846.
- Adolf Wutke* : Die Geschichte des Heidenthums (in Beziehung auf
 Religion, Wissen, Kunst, Sittlichkeit, Staadtleben) Breslau 1852—3.
- Hardwick* : Christ and other masters. 4 vols 1855—59.
- J. P. Trottet* : Le genie des civilisations. 2 vol. 1862.
- Otto Pfleiderer* : Die Religion, ihr Wesen und ihre Geschichte. 2 Teile
 Leipzig 1869.
- Otto Pfleiderer* : Religions philosophie auf geschichtlicher Grundlage. 1878.
- Victor von Strauss und Torney* : Essays zur allg. Religionswissenschaft,
 Heidelberg 1879.
- I. E. Clarke* : Ten great religions, 1871—83.
- A. Réville* : Prolégomènes de l'Histoire des religions. Paris 1881.
 " Les religions des peuples non civilisés. Paris 1883.
 " L'Histoire des religions. Paris, 1883—88.
- George Rowlinson* : The religions of the Ancient World. London 1882.
- Julien Vinson* : Les religions actuelles. Paris 1888.
- Edw. Caird* : The Evolution of religion. 1893.
- Allan Menzies* : History of religion. London 1895.
- * * * Handbooks on the History of religions, beginning with
Hopkins on India. Editat de Jastrow jun. 1895.
- * * * American Lectures on the History of religions, begin-
 ning with *Rhys Davids on Buddhism* 1896.
- Letourneau* : L'Evolution religieuse. Paris 1898.
- S. H. Kellog* : A handbook of Comparative Religion, 1899.
- Conrad von Orelli* : Allgemeine Religionsgeschichte. Bonn 1899.
- Prof. A. de Gubernatis* : L'Avenir de l'Histoire des religions. Discurs.
 Paris 1900.

- A. Lefevre : Religions et mythologies comparées.
 * * * Great Religions of the World. 1901.
- E. B. Tylor : Primitive culture. 4-a Edit. 2 vols. London 1903.
 " Early History of Mankind. London 1878.
- Andrew Lang : Myth, Ritual and Religion. 2-a Edit. London 1899.
 " The Making of Religion. London 1898.
- I. G. Frazer : The Golden Bough. London 1900.
 " Totemism and Exogamy. London 1910.
- E. Crawley : The mystic Rose. London 1902.
 " The Tree of Life. London 1905.
- I. A. Macculough : Comparative Theology. London 1902.
 " Religion its origin and its formes. London 1904.
- Max Reischle : Theologie und Religionsgeschichte. Tübingen 1904.
- G. M. Grant : The religions of the world. London 1904.
- Constable's series : Religions, Ancient and Modern. London 1905.
- L. R. Farnell : The Evolution of religion. London 1905.
- P. D. Chantepie de la Saussaye ; Lehrbuch der Religionsgeschichte.
 Ediřja III-a. 2 vol. Leipzig 1905.
- Paul Wurm : Handbuch der Religionsgeschichte, Calw Stuttgart 1908.
- Goblet d'Alviella : Des quelques recents thèses transactionnelles dans
 l'Histoire des religions. Bruxelles.
- Goblet d'Alviella : Croyances, Rites, Institutions. 3 vol. Paris 1911.
- Salomon Reinach : Cultes, Mythes et Religions 3 vol. Paris 1905—8.
 " Orpheus : Histoire générale des religions 3 Edit.
 Paris. 1909.
- H. B. Mitchell : Talks on religion. London 1908.
- R. R. Marett : The Threshold of religion. London 1909.
- G. Foucart : La methode Comparative dans l'Histoire des religions.
 Paris, 1909.
- Edouard Schuré : Les grands initiés (Espace de l'Histoire secrete
 des religions). Paris 1910.
- L. H. Jordan : Comparative Religion its genesis and growth. Edim-
 burgh 1905.
- L. H. Jordan : Comparative religion: 1-a secřje A Survey of its recent
 literature. Edimburgh 1906. 2-a secřje A Survey of its recent litera-
 ture. Edimburgh 1910.
- L. H. Jordan : Comparative religion its metod and scope. Oxford 1908
 " The study of religion in the italian Universities. Lon-
 don 1909.
- L. H. Jordan : Modernism in Italy its origin, its incentive, its leaders,
 and its aims. Oxford 1909.
- H. Hubert & Mauss : Melanges de l'histoire des religions. Paris 1909.
- M. Mauss : Essay sur la nature et le fonction du sacrifice in L'Année
 Sociologique tom. II.

- Alfred Loisy* : Leson d'ouverture du cours des religions au collège de France. Paris 1909.
- Alfred Loisy* : A propos d'histoire des religions. Paris 1911.
- Arthur Chauder* : Faith and Experience. London 1911.
- * * * Religious systems of the world. (A collection of addresses). London 1911.
- Nicola Turchi* : Manuale di storia delle Religioni. Roma 1912.
- C. C. J. Webb* : Natural and comparative religion. Oxford 1912.
- Nathan Soederblom* : Les religions (Saint Blaise foyer Solidariste. 1911).
 " Natürliche Theologie und allgemeine Religions-
 Geschichte. Stockholm 1913.
- Edw. Lehmann* : Mystik im Heidentum und Christentum. Leipzig 1908.
 " Textbuch der Religionsgeschichte. Leipzig 1912.
- Saint Clair Tisdal* : Comparative religion. London 1909.
- F. B. Jevons* : An introduction to the History of religion. London 1896.
 " An introduction to the study of Comparative religion.
 London 1908.
- F. B. Jevons* : Comparative religion. Cambridge 1913.
- J. E. Carpenter* : A century of Comparative religion. London 1900.
 " The Place of Christianity among the religions of the
 world. London 1904.
- J. E. Carpenter* : Comparative religion Hom. Univ. Lib. 1913.
- George F. Moore* : History of religions. Edimburgh 1914.
- René Dussaud* : Introduction a l'histoire des religions. Paris 1914.

II. Traduceri din scripturi, Enciclopedii, reviste periodice :

- The Sacred Books of the East* traduse de diferiți savanți orientali și editate cu o introducere de Max Müller și un index de M. Winter-nitz 50 vol. Oxford 1879—910.
- Annales du Musée Guimet*, serie începută în 1880.
- Bibliothèque de l'Ecole des Hautes études* începută în 1889.
- Religionsgeschichtliches Lesebuch* editat de A. Bertholet (Basel) și alții, în Tübingen I. C. B. Mohr 1908.
- Quellen der Religionsgeschichte*, editată de Prof. D. A. Titius din Göttingen 1912.
- Trebue să menționăm articolele din :
- La Grande Encyclopédie.*
- The Encyclopaedia Britannica.*
- Allgemeine Encyclopedie der Wissenschaft und Künste* Hrsg. von J. S. Ersch und I. G. Gruber u. a. Leipzig 1818—1886.
- Real Encyclopädie für protestant. Theologie u. Kirche* Hrsg. von Hauck 20 Bd. 1896/1907.

- Theologischer Jahresbericht* scos de B. Pünjer, Leipzig 1889). Cu o bibliografie foarte bogată de Edw. Lehmann).
- Theologischer Litteraturbericht* scos de I. Jordan 1909.
- Lucrarea foarte importantă a D-lui P. Hinneberg : *Die Kultur der Gegenwart*. Berlin-Leipzig 1905.
- Și cea mai complectă enciclopedie asupra Religiei, editată de James Hastings : *Encyclopaedia of Religion and Ethics* vol. 1 — 2. Edimburgh 1908 în progres.
- Actele congreselor de istorie a Religiei din Paris, Basel, Oxford, Leiden.
- Revistele periodice**, care au devenit absolut indispensabile pentru studiul religiunii, sunt :
- Revue de l'Histoire des Religions*, Paris 1880 în progres.
- Archiv für Religionswissenschaft*, Freiburg 1898 în progres.
- Year book of the scientific and learned Societies of Great Britain*, London 1884 în progres.
- The open Court*, Chicago 1887.
- Folklore*, London 1890.
- The Hibbert Journal*, Editor L. P. Jacks (A quartely review of Religion, Theology and Philosophy).
- The expository Times*, Editor dr. James Hastings.
- The Journal of Theological studies*. (Oxford and Cambridge).
- The critical review*, Editor principal S. D. F. Salmond.
- The review of the international Missions*.
- The American Journal of religious Psychology and Education*, Worcester Mass.
- L'année sociologique*, Paris 1898 în progres.
- Revue d'Histoire et litterature religieuse* de sub direcția d-lui A. Loisy profesor, collègue de France.
- Revue des Etudes Ethnographiques et sociologiques*, director Ar. van Gennep.

III. Psihologia religiunii :

- Intru cât privește psihologia, cărțile, care au a fi cercetate în primul rând, sunt :
- William James* : The principles of Psychology, 2 volume 1890.
- ” The will to believe 1897.
- ” The varieties of religious Experience, London 1902.
- James Baldwin* : Dictionary of Philosophy and Psychology 1901 — 5.
- ” Social and Ethical Interpretations in Mental Development 1898.
- Th. Ribot* : La psychologie des sentiments. Paris 1896.
- Edwin Starbuck* : The psychology of Religion : An Empirical study of the Growth of religious Consciousness, 1899.

- Raoul de la Grasserie*: La psychologie des religions 1899.
- George Coe*: The spiritual life: Studies in the science of religion, 1900.
- "   The religion of a mature mind, 1902.
- H. Girgensohn*: Die Religion, ihre psychischen Formen und ihre zentral Idee, Leipzig 1903.
- W. Wundt*: Völkerpsychologie Bd. II, Mythos und Religion, 1905 — 6.
- Ebinghaus*: Die Psychologie.
- James Ward* articolul din Enciclopedia britanică.
- W. Mc. Dougall*: The Introduction to social-psychology. London 1908.
- James H. Leuba*: The psychological origin and the nature of religion. London 1909.
- James H. Leuba*: A psychological study of religion, its origin, function and future, New-York 1912.
- Alte cărți, care sunt de asemeni necesare în studiul psihologiei religioase:
- Edw. von Hartmann*. Das religiöse Bewusstsein der Menschheit 1881.
- S. Kirkengaard*: Zur Psychologie der Sünde, der Bekehrung und des Glaubens. Leipzig 1890.
- J. Payot*. De la Croyance 1895.
- R. N. Cust*: Essay on the common features, which appear in all forms of religious belief. 1895.
- R. N. Cust*. Essays on religious conceptions 1898.
- Arthur J. Balfour*. The foundations of belief, London 1895.
- E. Koch*: Die Psychologie in der Religionswissenschaft 1896.
- J. Loeb*: Comparative Psychology 1901.
- Ch. Everelt*: The psychological Elements of religious faith, New-York 1902.
- Th. Hudson*: The Evolution of the soul and other Essays, New-York 1904.
- E. Troeltsch*: Psychologie und Erkenntnistheorie in der Religionswissenschaft, Tübingen 1905.
- G. Ladd*: The psychology of religion 1906.
- R. Otto*: Naturalism and Religion 1907.
- I. B. Pratt*: The psychology of religious belief 1907.
- O. Scheel*: Die Moderne Religionspsychologie 1908.
- E. W. Meyer*: Über Religionspsychologie 1908.
- W. Schmidt*: Die verschiedenen Typen religiösen Erfahrung und Psychologie 1908.
- Rev. W. R. Inge*: Faith and its psychology.
- E. B. Cutton*: The psychological phenomena of Christianity, London 1909.
- A. C. Strong*: Psychology of Prayer. Chicago 1909.
- Raoul Allier*: Morales et Religions.
- G. le Bon*: La psychologie des foules, Paris 1910.

- E. S. Ames* : Psychology of religious Experience, London 1910.
I. King : Development of religion, London 1910.
G. M. Stratton : Psychology of the religious life. London 1911.
 În timpul din urmă, revistele sunt pline de studii de psihologie asupra diferitelor manifestări religioase. Menționăm următoarele studii :
Fr. Rittelmeyer : Psychologie und Religionspsychologie in Deutschland
 Cristl. Welt. 1909. pag. 992. ff.
G. Wobberinin : Über Aufgabe und metode der Religionspsychologie,
 in Zeitsch. für angew. Psych. III. J. 488 — 540.
R. B. Perry : Religious Experience, The Monist. XIV 1903—4.
I. King : The differentiation of religious Consciousness, suppl. Psych.
 Review VI. 4. New-York 1905.
 Revistele de psihologie :
Annales of psychical Science, London.
Journal de Psychologie, Paris.
Psychologische Studien, Leipzig.

IV. Istoria religiunilor :

1. Popoarele primitive.

- Th. Waitz* : Anthropologie der Naturvölker, Leipzig 1859—64.
A. Bastian : Der Mensch in der Geschichte 1860.
John Lubbock : The origin of civilisation and the primitive conditions
 of Man. London 1870.
L. H. Morgan : The Ancient Society.
E. B. Tylor : The primitive culture.
I. G. Frazer : The Golden Bough.
E. S. Hartland : The legend of Perseus. London 1894 — 96.
D. Brinton : The religions of primitive peopes, New-York 1897.
A. Reville : Les religions des peuples non civilisés. Paris 1883.
Goblet d'Alviella : L'idée de Dieu d'après l'Anthropologie et l'histoire.
 1892.
L. Marillier : La survivance de l'âme et l'idée de justice chez les peuples
 non civilisés 1894.
Grant Allen : The evolution of the idea of God, London 1897.
A. van Gennep : Les rites de Pasage. Paris 1909.
F. B. Jevons : The idea of God in early religions, Cambridge 1910.
A. C. Haddon : Magic and Fetishism London 1910.
Mgr. A. Le Roy : La religion des Primitifs, Paris, 1911.
P. W. Schmidt : Der Ursprung der Gottesidee Eine historisch-Kritische
 und positive Studie, vol. I Münster iv 1912.
 Următoarele lucrări de etnografie descriptivă ne arată admirabil poziția,
 ce o ocupă religia la diferitele popoare primitive :

- W. B. Spencer and F. I. Gillen*: The Native Tribes of Central Australia London 1899; The Northern Tribes of Central Australia London 1904; Across Australia London 1912.
- A. W. Howitt*: The Native Tribes of South-East Australia. London 1904.
- R. H. Codrington*: The Melanesians Oxford 1891.
- C. G. Seligmann*: The Melanesians of British New Guinea. The Veddas, Cambridge University Press.
- A. B. Ellis*: Ewe-speaking Peoples. London 1890.
- "   Joruba-speaking peoples " 1894.
- "   Tshi-speaking peoples " 1897.
- Miss M. H. Kingsley*: Travels in West Africa, London 1898.
- "   West African Studies, London 1899.
- R. E. Dennett*: At the back of the Black Man's mind, London 1906.
- John Roscoe*: The Baganda. London 1911.
- Henri A. Junod*: The life of a South African tribe, 2 vol. London 1912.
- Brinton*: Myths of the New World, Edit. 2, 1878.
- H. H. Bancraft*: The Native races of the Pacific States of North America 1875.
- Mc. Clintock*: The Old North Trail 1910.
- Reports of the Bureau of Ethnology, Smithsonian Institution, Washington.*

2. Popoarele civilizate.

Pentru religiunile de cultură superioară în afară de materialul din *The Sacred Books of the East* 50 vol. din *Biblie* și din *Les Annales du Musée Guimet*.

Avem:

China:

- James Legge*: Chinese Classics³ 5 vol. 1893.
- J. J. M. de Groot*: The religious System of China 6 vol. 1892—910.
- John Ross*: The original religion of China, 1909.
- R. K. Douglas*: Confucianism and Taoism 1879.
- Charles de Harlez*: La religion et les cérémonies imperiales dela Chine moderne, 1893.

Japonia:

- Aston*: Shinto. London 1905.
- William E. Griffis*: The religions of Japon⁴ New-York, 1904.
- George Knox*: Development of religion in Japon 1907.
- Diferite articole in Transactions of the Asiatic Society of Japan.
- Tada Kanai*: The praises of Amida tr. Lloyd, Tokyo 1907.

India :

- Vincent A. Smith* : The early History of India Ed.³ 1908.
A. Barth : The religions of India 1882.
E. W. Hopkins : The Religions of India 1895.
Monier-Williams : Brahmanism and Hinduism Ed.⁴ 1891.
 „ Religious Thought and Life in India, 1883.
Alfred C. Lyal : Asiatic Studies 1882.
Paul Deussen : Allgemeine Geschichte der Philosophie Edit.² 1906.

Jainismul :

- Georg Bühler* : On the Indian sect of the Jains 1903, traducere din limba germană.

Budismul :

- T. W. Rhys Davids* : Dialogues of the Buddha, Partea I 1899; partea II 1910.
T. W. Rhys Davids : Buddhist Suttas, traducere din Pali 1881.
V. E. Cowell, *Max F. Müller* și *J. Takakusu*, Buddhist Mahâyâna Texts 1894 (S. B. E. vol. XLIX),
Mrs. Rhys Davids : The Buddhism in Home Univ. Library.
Hermann Oldenberg : Buddha, sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde Ediția 5-a 1906.
Sylvain Lévi : Asanga: Mahâyâna-sutralamkāra. Exposé de la doctrine du grand véhicule selon le système Jogacara 2 vol. 1907—11.

Sikhismul :

- Makauliffe* : The Sikh Religion and its Gurus. 6 vols. 1909.

Asiria și Babilonia :

- Morris Jastrow Jr.* : The religion of Babilonia and Assyria 2 vols. 1905—12.
Morris Jastrow Jr. : Aspects of religious Belief and Practice in Babilonia and Assyria 1911.
A. H. Sayse : The Religion of the Ancient Babylonians (Hibbert Lectures 1887).
A. H. Sayse : The Religions of Ancient Egypt and Babylonia (Gifford Lectures 1902).
Fr. Delitzsch : Babel und Bibel. Leipzig 1902.
Paul Dhorme : La religion Assyro-Babilonienne. 1910.
H. Zimmern : Babylonians and Assyrians in Encyclopaedia of Religion and Ethics.

Persia :

- Eduard Meyer* : Geschichte des Altertums vol. I, III.
James Darmesteter : Le Zend-Avesta. Traduction nouvelle, avec commentaire historique et philologique 3 vol. 1892—3.
H. L. Mills : The Zend Avesta (S. B. E. vol. XXXI).
 " The Gáthas of Zarathushtra in Metre and Rhythm 1906.
A. V. Jackson : Zoroaster, The Prophet of Ancient Iran 1899.
Sanjana : Zarathushtra and Zarathushtrianism in the Avesta (1906).
Moulton : Early Religious Poetry of Persia 1911.

Egipt :

- Eduard Meyer* : Geschichte des Altertums Ed.³ 1, 2, 1909.
G. Maspéro : Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, 3 vol. Paris 1895—9.
A. Wiedemann : The religion of the Ancient Egyptians. London 1897.
Adolf Erman : Handbook of Egyptian Religion, traducere din limba germană 1907.
E. A. W. Budge : Osiris and the Egyptian Resurrection, 2 vol. London 1911.
James H. Breasted : The development of religion and thought in Ancient Egypt 1912.

Israel :

- A. Kuenen* : The religion of Israel 3 vol. 1874.
J. E. Renan : L'Histoire du peuple d'Israel, Paris 1887—94.
I. Wellhausen : Geschichte Israels 1878.
 " Prolegomena zur Geschishte Israels 1883.
Fr. Delitzsh : Babel und Bibel 1902.
W. Robertson Smith : The religion of the Semites 1889.
S. R. Driver : Introduction to the literature of the old Testament 1891.
Kent : The History of the Hebrew People. 2 vols. 1896—7.
Addis : The Hebrew Religion 1906.
Marti : The Religion of the old Testament 1907.

Mohamedanismul

- Coranul, traducere de *Sale, Rodwell și Palmer*.
Sir. W. Muir : The life of Mahomet 1878.
Syed Ameer Ali : The spirit of Islam 1896.
H. Preserved Smith : The Bible and Islam 1897.
W. St. Clair Tisdall : The original Sources of the Koran. London 1905.
D. S. Margoliouth : Mohammed and the Rise of Islam 1906.
 " Mohammedanism in Home Univ. Library.
C. Field : Mystics and Saints of Islam 1910.

Grecii

- Lexikon der Mythologie de *Roscher*. 1882.
 Real-Encyclopaedie de *Pauly-Wissowa*. Stuttgart 1894.
L. R. Farnell: Cultes of the greek States, Oxford 1896—1909. 5. vol.
 „ Higher Aspects of Greek religion 1912.
E. Caird: The evolution of Theology in the greek Philosophers, London 1896.
O. Gruppe: Griechische Mythologie 1906.
E. Reisch: Die Entstehung und Wandel griechischer Göttergestalten, Viena 1909.
Salomon Reinach: Cultes, mythes et religion. Paris 1904—8.
Miss I. E. Harisson: Prolegomena to the study of Greek religion 1903.
 „ Themis 1912.
Sir W. M. Ramsay: articolul „Religion of Greece and Asia Minor“ in Dict. of the Bible. Editat de Hastings.
G. Murray: Four stages of Greek religion. New-York 1912.

Romanii

- Real Encyclopaedia de *Pauly-Wissowa*.
W. Warde Fowler: The Roman Festivals, London 1899.
 „ The religious Experience of the roman people.
 London 1911.
Dill: The Roman Society from Nero to Marcus Aurelius 1904.
Carter: The religion of Numa 1906.
 „ The religious life of Ancient Rome 1912.
F. Cumont: Les religions orientales dans le paganisme romain 1907.
I. Toutain: Cultes païenes dans l'Empire romaine. T. 1. 1907.

Slavii

- L. Léger*: Mythologie slave 1901.
P. D. Chantepie de la Saussay: Manuel de l'histoire des religions, trad. franceză.
S. Reinach: Orpheus. Paris 1909.

Creștinismul

- Alfred Loisy*: Histoire du canon du N. T. 1891.
Th. Zahn: Geschichte des N. T. Kanons. Edit. 2. 1904.
James Drummond: Via, Veritas, Vita: Lectures on Christianity, its most simple and intelligible form. 1894.
W. Ramsay: S. Paul 1895.
A. Sabatier: L'Apôtre Paul 1896.
Paul Wernle: Die Anfänge unserer Religion 2 vol. 1901.
Otto Pfeleiderer: Das Christusbild des urchristlichen Glaubens 1903.

- A. Harnack: Das Wesen des Christentums, Ediția II-a. Leipzig 1902.
 „ Die Apostelgeschichte 1908.
 A. Deissmann: Licht vom Osten. Berlin 1908.
 Johannes Weiss: Christus, Tübingen 1909.
 Cairns: Christianity in the modern World, London 1906.
 W. Sanday: Outlines of the life of Christ. Edit. II. Edimburgh 1911.
 G. Tyrrell: Christianity at the Cross Roads. London 1909.
 B. H. Streeter: Foundations: A statement of christian Belief in terms of modern Thought. London 1912.

V. *Filosofia religiunii:*

- Pentru filosofia religiunii avem următoarele lucrări:
 Immanuel Kant: Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft 1793.
 Georg W. Hegel: Die Philosophie der Religion 1832.
 Hermann R. Lotze: Mikrokosmos 1856—64.
 „ Grundzüge der Religionsphilosophie 1882.
 Auguste Comte: Cours de la philosophie positive 1839—42.
 Herbert Spencer: The first principles London 1862.
 „ The principles of Sociology, London 1877.
 M. Arnold: Literature and Dogma, London 1873.
 J. Stuart Mill: Three Essays on Religion: Nature, Utility of religion, Theism, London 1874.
 John Caird: Introduction to the Philosophy of religion, Glasgow 1880.
 Th. Green: Prolegomena to Ethics 1882.
 D. Strauss: Der alte und der Neue Glaube 1872.
 Otto Pflleiderer: Die Religion, ihr Wesen und Geschichte 1869.
 „ Die Religionsphilosophie auf geschichtlicher Grundlage 1878.
 Von Hartmann: Die Selbstersetzung des Christenthums und die Religion der Zukunft 1874.
 G. Pünjer: Die Geschichte der christlichen Religionsphilosophie 1880—83.
 W. Bender: Das Wesen der Religion und die Grundgesetze der Kirchenbildung 1888.
 M. Guyau: L'irreligion de l'Avenir. Paris 1887.
 J. Martineau: A study of religion its sources and contents. Ediția V. 1889.
 A. M. Fairbairn: The Philosophy of the christian religion 1902.
 „ Studies in the religion of the New Testament 1905.
 R. Flint: Antitheistic theories, Theism, (articol în Enciclopedia Britanică).
 R. N. Cust: Essays on religious conceptions 1898.
 Auguste Sabatier: Esquisse d'une Philosophie de la religion d'après la psychologie et l'histoire. Paris 1897.

- Auguste Sabatier* : La religion et la culture moderne 1897.
 „ Les religions d'autorité et la religion de l'Esprit 1903.
H. Siebeck : Lehrbuch der Religionsphilosophie 1893.
Reischle : Die Frage nach dem Wesen der Religion. Freib. 1899.
Georg A. Runze : Katechismus der Religionsphilosophie 1901.
Rudolf Eucken : Der Wahrheitsgehalt der Religion 1901.
 „ Die Hauptprobleme der Religionsphilosophie der Gegenwart 1901.
Harold Höffding : Die Religionsphilosophie 1901.
W. Bousset : Das Wesen der Religion 1903.
A. Dorner : Grundriss der Religionsphilosophie 1903.
Ernst Troeltsch : Das Wesen der Religion und der Religions-Wissenschaft in „Die Kultur der Gegenwart“ von P. Hinneberg.
Jean Real : La science des religions et le problème religieux au. XX siècle. Paris 1905.
Em. Boutroux : Science et religion. Paris, 1908.
Guinebert : L'évolution des dogmes.
Josiah Royce : The religious aspect of Philosophy. Boston 1892.
 „ The world and the individual, New-York 1901,
 „ The sources of religious insight. New-York 1910.
I. R. Illingworth : Personality: Human and Divine 1894.
 „ Divine Immanence. 1898.
 „ Reason and Revelation 1902.
Hastings Rashdall : Philosophy and Religion.
I. Watson : The philosophical basis of religion 1907.
Bernard Bosanquet : The Principles of Individuality and value. London 1912.
Baron von Hügel : The mystical Element of Religion. London 1912.
C. C. I. Webb : Personal Idealism and Mysticism.
 „ Problems in the relations of God and Man. London 1911.
 „ Studies in the History of Natural Theology. Oxford 1915.

BIBLIOTECA
 CENTRALĂ
 UNIVERSITĂȚII "CAROL I"
 BUCUREȘTI

VERIFICAT
 1987